

Landbouw en nijverheid in Hilversum tijdens de eerste decennia van de 19e eeuw¹

H.H.M. MEYER

In de vroege 19e eeuw was de textielnijverheid de belangrijkste economische activiteit in Hilversum. Landbouw nam de tweede plaats in. De kadastrale gegevens uit 1832, aangevuld met gegevens uit de Burgerlijke Stand en uit notariële archieven, geven een indruk van het Hilversumse boerenbedrijf. Landbouw en nijverheid blijken nauw met elkaar verweven: landbouwers verdienden bij in de textiel en textielarbeiders bezaten vaak wat landbouwgrond. De rechten op gebruik van de heide (de ‘Erfgooiersrechten’) waren vooral belangrijk voor de minder welgestelde Hilversummers.

In het algemeen is er weinig bekend over de rol van agrarische bestaansmiddelen naast andere beroepsinkomsten binnen de inkomensverwerving van een huisgezin. In de literatuur over Hilversum in de 19e eeuw wordt de textielnijverheid als het belangrijkste bestaansmiddel genoemd. Daarnaast nam de landbouw echter ook een voorname plaats in. Kaarten uit die periode² laten rondom het dorp een, gezien de oppervlakte van de omringende heide, erg uitgestrekte eng zien. Nog meer aan de buitenkant, aan de grenzen van de heide, lagen jongere ontginningen. Deze situatie roept de vraag op, welke rol de landbouw speelde in een dorp waar de nijverheid het belangrijkste was. Was er sprake van een onderlinge samenhang, een verstrengeling?

Meer bepaald gaat het om de volgende vragen:

- 1 Hoe ontwikkelden landbouw en nijverheid zich in de loop der tijd in Hilversum? Wij willen vooral stilstaan bij de 19e eeuw.
- 2 Hoe zat het Hilversumse landbouwbedrijf in elkaar, waar diende het voor en wat was de rol van de gemeenschappelijke weiderechten, de Erfgooiersrechten?
- 3 Wie gebruikten en ontgonnen de grond? Waren dit alleen boeren of ook nog andere groepen?
- 4 Bezaten alleen boeren deze grond of deelden ook nog anderen mee?

BRONNEN EN ONDERZOEKSMETHODE

De ontwikkeling van de textielnijverheid is in het verleden al veelvuldig uitgebreid onderzocht³, maar naar de Hilversumse landbouw is weinig onderzoek gedaan. Van Hengel (1875) gaf een

indringend verslag van de situatie in Hilversum anno 1870 waarin de bedrijfsvorm belicht wordt. De Vrankrijker belichtte in zijn ‘Naerdinclant’ (1947) onder meer de groei van het Hilversumse landbouwareaal tussen 1750 en 1850 en de gewassenkeuze. Hij baseerde zich daarbij onder andere op belasting-gegevens uit het Koptiende-archief (Rijksarchief, Haarlem). Daarnaast is er een grote hoeveelheid vooral juridische literatuur over de rechten van de Erfgooiers op gemeenschappelijk gebruik van heiden en weiden⁴.

Een grote hinderpaal bij het onderzoek naar de ontwikkeling van de Hilversumse landbouw is de schaarste aan relevant bronnenmateriaal. Eind 18e eeuw gingen veel Hilversumse archivalia door brand verloren. Daarnaast blonk men in Hilversum niet uit in het bewaren van stukken en in het beantwoorden van vragen door de hogere overheid⁵. Er zijn dus weinig bronnen om deze vragen te beantwoorden. De Hilversumse landbouwverslagen voor 1890 zijn bijvoorbeeld verdwenen (De Vrankrijker, 1947, p. 93). Door de publikatie van Van Hengel (1875) en enkele enquêtes tijdens het Franse bewind weten wij bijvoorbeeld dat pacht in het 19e-eeuwse Hilversum erg veel voorkwam, maar gegevens over de pachters zijn niet voorhanden. Ook zijn er weinig pachtcontracten bewaard gebleven. Kennelijk werd alleen de pacht van hooiland notarieel vastgelegd. Belangrijke verpachtende grondeigenaren zoals de Nederlands Hervormde Kerken te Naarden en Laren (met veel grond in de Kerkelanden) hebben geen gegevens bewaard over hun pachters⁶. Een lichtpunt in deze diepe duisternis vormen de kadastrale gegevens, met name de Oor-

spronkelijk Aanwijzende Tafels en de Leggers Eerste Gedeelte, beide vastgesteld eind 1832. Ook zijn er nog enkele door de Maire van Hilversum ingevulde landbouwenquêtes uit de jaren 1807-1813 bewaard gebleven in het Rijksarchief in Noord-Holland⁷. Het Hilversumse Notariële Archief⁸ bevat aanvullende gegevens over de eigenaren van de grond en hun bezittingen. Ook vinden we hier nog enkele pachtcontracten.

De kadastrale gegevens zijn compleet aanwezig en nog weinig onderzocht. De Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (OAT's) van de gemeente Hilversum bevatten perceelsgewijs de namen van de eigenaren, de woonplaats, het beroep, de belastingklasse, het grondgebruik en de oppervlakte. Het exemplaar van de OAT in het Rijksarchief te Haarlem moet een soort klad-exemplaar zijn geweest: het bevat onnauwkeurigheden en omissies. Dankzij de toestemming van de hoofd directeur van de Dienst Kadaster en Openbare Registers konden wij deze gegevens echter voor een groot deel met behulp van de Kadastrale Leggers Eerste Gedeelte (van de Dienst Kadaster te Amsterdam) aanvullen. In deze leggers staan de bezittingen per eigenaar opgesomd, en worden alle eigenaren in 1832 genoemd. De soms ontbrekende beroepsgegevens konden worden aangevuld met behulp van het notarieel archief en de geboorteregisters; zowel vaders als getuigen moesten altijd hun beroep opgeven. Meer voor de hand liggende bronnen als de Volkstelling van 1827 waren niet meer aanwezig, noch in Haarlem, noch in Hilversum.

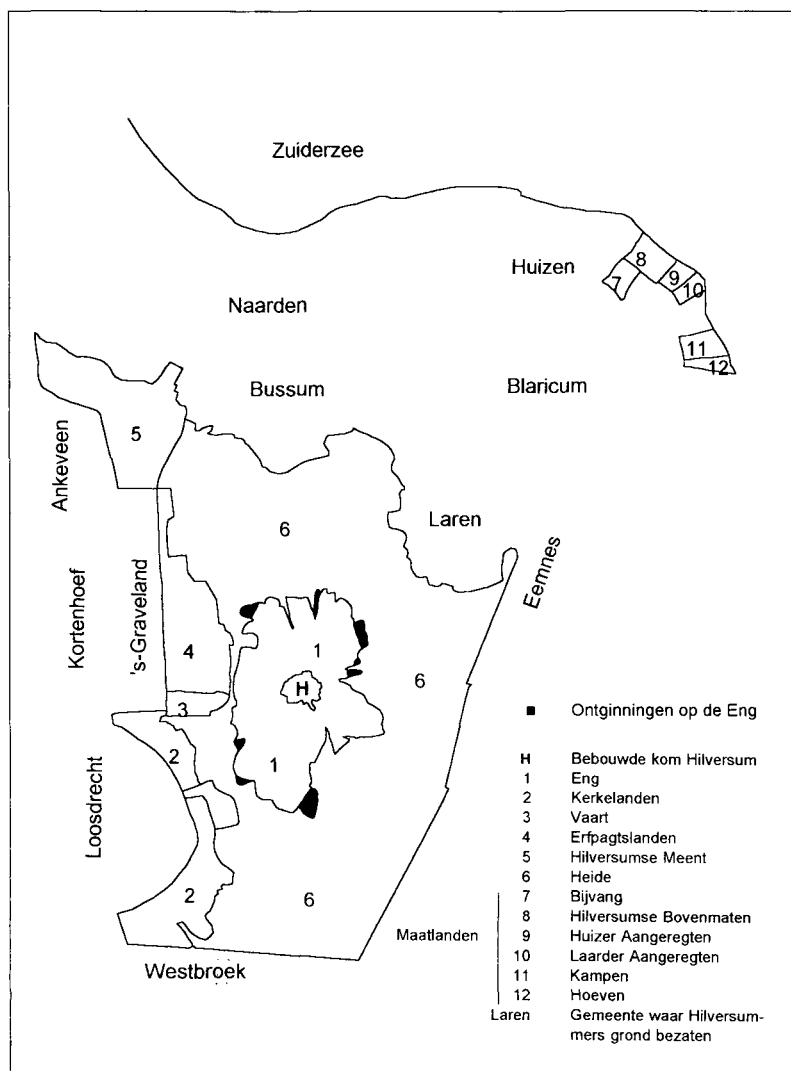
De Kadastrale Leggers Eerste Gedeelte⁹ waren niet alleen van belang voor het reconstrueren van de gegevens over het grondbezit in Hilversum. Ze waren ook van onschatbare betekenis voor het opsporen van Hilversummers met grondbezit in de aangrenzende Stichtse en Gooise gemeenten (Naarden, Bussum, Laren, Blaricum, Huizen, Eemnes, Baarn, De Vuursche, Tienhoven, Acht-tienhoven, Westbroek, Maartensdijk, Loosdrecht, Kortenhoef, 's-Graveland en Ankeveen). Door beschadiging van de oudste kadasterkaarten van Hilversum die te Haarlem bewaard worden zijn

gegevens weggevallen. In enkele gevallen konden deze gegevens met behulp van nog bestaande duplicaten uit het Goois Museum worden gereconstrueerd.

Wij hebben weinig gegevens over de grondgebruikers zelf. Door de aard van de bronnen, vooral door het ontbreken van gegevens over pachters ligt het accent van dit artikel voornamelijk op het grondeigendom en op de verdeling daarvan over agrarische en niet-agrarische beroepen. Het ontbreken van pachtgegevens is lastig, maar de gegevens van eigenaren geven ook het belang van de agrarische bestaansmiddelen voor de Hilversummer weer: een direct belang als de eigenaar de grond zelf gebruikte, of een indirect belang als de eigenaar er pacht van inde. Waar mogelijk gebruiken we ook de spaarzame gegevens over pacht. Het accent ligt op de periode rond 1832. Dit tijdperk ligt vlak voor de heideverdelingen van 1836 en 1842, dus voor de grote ontginningsgolf, en ook voor de aansluiting van Hilversum op het spoorwegnet.

Een belangrijk kenmerk van de agrarische situatie in het Gooi was het voorkomen van gemeenschappelijke weiderechten. De criteria waaraan iemand moest voldoen om gerechtigd te zijn staan beschreven in de schaarbrieven. De Erfgooierslijst van oktober 1836¹⁰ is in dit verband van groot belang: slechts bepaalde inwoners van het Gooi, de Erfgooiers, hadden op grond van hun afstamming het recht de heide- en weidgronden te gebruiken. In de bijlagen van Perk's *Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruikregten op de heiden en weiden in Gooiland* (1842) staan de schaarbrieven in hun geheel afgedrukt. In 1832 was de in 1825 aangevulde schaarbrief van 1804 geldig (Perk, 1842, p. LVI e.v.).

De betreffende gronden waren eigendom van de landsheer, later van de Staten van Holland en het Rijk. De regels voor het gebruik werden opgesteld door Stad en Lande van Gooiland, een bestuurscollege dat bestond uit vertegenwoordigers van de besturen van de Gooise dorpen en Naarden. Het eeuwenoude gebruiksrecht van de Erfgooiers werd in de loop der eeuwen regelma-

1. Grondbezit van Hilversummers.

tig door de eigenaar betwist. In 1836 en 1842 zouden de gronden verdeeld worden tussen het Rijk en de Erfgooiers, wat de aanleiding zou zijn voor grootscheepse ontginningen. In verband hiermee had Stad en Lande in juli 1836 besloten per gemeente te inventariseren wie deze Erfgooiersrechten bezaten¹¹. Tussen 1836 en de vaststelling van het kadaster in 1832 lag slechts een klein tijdsverschil. In Hilversum hadden zich in 1836 323 met name genoemde personen als Erfgooiër opgegeven. Waren dit alle Hilversumse Erfgooiers? 323 individuen met Erfgooiersrechten lijkt

wat weinig op een bevolking van 4400 zielen. De in het algemeen zeer goed geïnformeerde notaris Perk, gemeentesecretaris van Hilversum en secretaris van Stad en Lande, stelt¹² dat in de Gooise dorpen de Erfgooiers een groot deel van de bevolking uitmaken! Het lage aantal Erfgooiers in de lijsten van 1836 stelt ons dan voor een raadsel. Mogelijk zijn alleen de familiehoofden geteld. Het aantal komt dan dichtbij het aantal op de Erfgooierslijst van 1708 die voor Hilversum 384 'personen of familiën' noemt¹³ die Erfgooiër zijn.

Op enkele kleinere stukjes na waren bijna alle

agrarische gronden buiten de Eng in handen van niet-Hilversummers. 's-Gravelandse buitenplaatsbezitters afkomstig uit Amsterdam bezaten bijna alle Erfpagtslanden: het huidige Corversbosch en Spanderswoud¹⁴. Slechts de omgeving van de Gooise Vaart was van Hilversummers. In het Kerkelandengebied, tegen de grens met Loosdrecht, was de grond voor een groot deel in handen van de Naardense Kerk. Daarnaast hadden veel Loosdrechters en de Larense Kerk er grond in bezit. Ook lag hier nog een buitenplaats, eigendom van de heer Van den Bergh van Lexmond, volgens Beresteyn (1972, p. 50) een telg uit een Amsterdams geslacht. Hilversums bezit kwam (zij het spaarzaam) ook voor in de Kerke-landen. De Bussumse eng, die in die tijd voor het grootste deel binnen de Hilversumse gemeentegrens lag was vrijwel geheel in handen van Bussummers en Naarders. (Voor de ligging van al deze gebieden verwijs ik naar figuur 1).

Dit artikel concentreert zich op het agrarisch grondeigendom van Hilversummers. In 1832 was de Hilversumse Eng het enige agrarisch gebied in Hilversum dat vrijwel geheel in bezit was van Hilversumse ingezetenen¹⁵. Er waren toen blijkens de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels 183 eigenaren, waaronder 19 niet-Hilversummers. De laatsten hadden relatief weinig grond: samen hadden ze slechts 18,5 ha bouwland in bezit van de 750,5 ha grote Eng. Slechts weinigen van de 4367 inwoners (Schook, 1895, p. 34) bezaten dus in 1830 agrarische grond op de Eng. Veel inwoners pachtten er grond. In 1807 was maar liefst 48% van het bouwland verpacht¹⁶. Vooral het bezit van niet-agrariërs en de niet-Hilversumse bezittingen op de Eng zullen verpacht zijn geweest. Omstreeks 1870 trof Van Hengel (1875) vooral veel wevers als pachter op de Eng aan. Van alle andere gebieden die de Hilversummers in gebruik hadden (ook die buiten de gemeentegrenzen) hebben we het belang voor de Hilversumse samenleving onderzocht. Daarbij gebruiken we zowel de eigendomsgegevens als de schaarse pachtgegevens.

Met behulp van de literatuur geven we eerst de

ontwikkeling aan van de nijverheid en de landbouw, waarbij we vooral letten op eventuele verbanden of parallelle ontwikkelingen. Daarna proberen wij zover mogelijk de agrarische bedrijfsvorm in Hilversum omstreeks 1830 in beeld te brengen: waar streefden de Hilversummers met hun agrarische (neven)werkzaamheden eigenlijk naar, op welke wijze en met welke middelen. Hierbij gaan we noodgedwongen voornamelijk uit van literatuur over de tweede helft van de 19e eeuw. Met behulp van onder meer kadastrale gegevens, de landbouw-enquêtes uit 1807-1813 en de notariële archieven proberen we een beeld te geven van de bedrijfsvorm omstreeks 1830. Met name het grondgebruik wordt onderzocht: waar lagen de akkers, de hooilanden, de weilanden enz., hoeveel mensen hadden deze gronden in bezit, wat was het belang van de gebruiksrechten op heide en weiden voor de Hilversummers?

Om inzicht te krijgen in het belang van agrarisch grondbezit voor de Hilversumse bevolking zijn de Hilversumse eigenaren verdeeld naar beroep en naar hoeveelheid bouwland op de Eng. Voorts is nagegaan wat een ieder aan grond bezat, zowel in als buiten de Eng.

Voor de indeling in *beroepsgroepen* is uitgegaan van de opzet van Roessingh (1965). Om naast het beroep ook het sociale aspect te belichten is hier wat van afgeweken: naast de categorie nijverheid die vooral betrekking heeft op patroons heb ik ook nog een categorie wevers opgenomen. Het beroep werd niet altijd genoemd in leggers of o.a.t. Van renteniers en landeigenaren waarvan aangeduid was dat ze zonder beroep waren, was dit kennelijk bekend. Daarom hebben we ze hier als aparte beroepsgroep opgenomen. Bij personen waarbij geen beroepsaanduiding genoemd werd was vaak nog een beroep te achterhalen. Indien dit niet het geval was, werden ze hier opgevoerd bij de groep 'beroep onbekend'. Van sommige eigenaren is meer dan één beroep bekend, vandaar de categorieën 'agrariër met nevenberoep' en 'beroepencombinaties, agrariërs uitgezonderd'. Dit resul-

teert in de volgend beroepsgroepen:

- 1 Agrariërs
 - 1a Agrariërs met nevenberoep
 - 2 Nijverheidspatrons
 - 2a Wevers
 - 3 Handel en verkeer
 - 4 Maatschappelijke dienstverlening
 - 5 Renteniërs en zonder beroep
 - 6 Eigenaren met meerdere beroepen, agrariërs uitgezonderd
 - 7 Beroep onbekend
- 15 kadastrale 'legger-nommers' (eigendomscomplexen) waren gezamenlijk eigendom van meerdere personen. Als er individuele eigenaren te onderscheiden waren heb ik het eigendom van deze combinaties gesplitst volgens de in de OAT genoemde verdeelsleutel ('½ van Albertus Perk, ½ van Tymen de Wit') en als individueel bezit gerekend. Als de individuele eigenaren (Perk en De Wit) zelf ook nog individueel land bezaten werd dat bij hun overige bezit geteld. De onsplitbare combinaties ('de erven Tymetje Calis') werden bij de eigenaren met onbekend beroep gerekend, waarvan ze 15% uitmaken.

Daarnaast zijn de eigenaren ingedeeld naar hoeveelheid bouwland op de Eng, de *eigendomsklasse*. Dit is gedaan omdat de Gooise boer volgens Van Hengel (1875, pp. 95 en 108) en anderen primair een akkerbouwer was. De hoeveelheid bouwland geeft ook een mate van welstand aan. Ik heb de Hilversumse eigenaren van agrarische grond in en buiten Hilversum als volgt ingedeeld:

- 1 Eigenaren zonder agrarische grond in Hilversum
 - 2 met agrarische grond in Hilversum, maar niet op de Eng
 - 3 met driest, bos weide of andere grond op de Eng, maar zonder bouwland op de Eng
 - 4 met minder dan 1 ha bouwland op de Eng
 - 5 met 1-5 ha bouwland op de Eng
 - 6 met 5-10 ha bouwland op de Eng
 - 7 met 10-15 ha bouwland op de Eng
 - 8 met meer dan 15 ha bouwland op de Eng
- Op deze wijze kunnen we de Hilversumse bezitters van de landbouwgrond indelen in 72 groepen,

waarvan 54 met landbezit op de Eng. Door vergelijking van deze groepen is het mogelijk eventuele verbanden tussen nijverheid en agrarische bestaansbronnen te signaleren. Daarbij is gelet op het grondgebruik, de ligging van de gronden, de belastingklasse bij bouwland, de mate waarin de percelen van een eigenaar bij elkaar lagen (contiguiteit) en de hoeveelheid Erfgooiërs per onderscheiden groep. De belastingklasse kan men als een kwaliteitsaanduiding van bodem en ligging zien. Door de kaarten van 1832 te vergelijken met een kaart uit 1772¹⁷ werd nagegaan welke gronden op de Eng ontgonnen zijn in de periode 1772-1832, wie de eigenaren van deze gronden zijn en, zo mogelijk, wie deze gronden ontgonnen heeft.

Wie precies rechten op het gebruik van heiden en weiden had was niet even gemakkelijk na te gaan door de hierboven al aangehaalde onduidelijkheid over het aantal Erfgooiërs. Daarom gaan we uit van twee mogelijkheden, een situatie met een maximum aantal Erfgooiërs en een met een minimum. Het Erfgooiërsrecht was erfelijk in de mannelijke lijn¹⁸ daarom zijn wij er van uitgegaan dat het mogelijke maximum aantal rechthebbers onder de eigenaren gelijk is aan het aantal dat een achternaam draagt die in de Erfgooiërslijst van 1836 voorkomt. Het is echter mogelijk dat alleen de individuen die in de lijst worden genoemd rechten konden uitoefenen. Vandaar dat we óók van deze mogelijkheid uitgaan.

DE ONTWIKKELING VAN NIJVERHEID EN LANDBOUW TOT DE 19E EEUW

Aengaende die neringhe seggen die van Hillefersum dat sy hem generen met spinnen, twelck die mannen alsoe wel doen als die vrouwen ende ooc met paarden ende met koeien te houden, ende met wat saeilandts te zaeyen, ende hebben geen of luttel weylants... meldt de Enqueste van 1494 op p. 108. Ook in de Informatie van 1514 (p. 233) werd de spinnerij als belangrijk beschouwd. De spinnerij stond in verband met de in de 15e eeuw tot bloei gekomen Naardense Lakenweverij. De achteruit-

gang van de weverij in Naarden zou Hilversum volgens De Lange (1976, p. 7) hebben opgevangen door een uitbreiding van het agrarisch bedrijf. Uit de penningkohieren van 1543 en 1553 leidt De Lange af dat Hilversummers al vóór de achteruitgang van de Naardense weverij grond in de veengebieden ten westen van Hilversum hadden. Sinds het eind van de 16e eeuw weefden de Hilversummers ook zelf, ondanks verwoede tegenstand van Naarden. In de periode 1550-1560 komen in de Koptienderegisters meer met textielnijverheid in verband staande bijnamen voor dan in de andere Gooise dorpen. De Lange (1967, p. 86) leidt hieruit af dat in Hilversum de weverij in belang toenam. Hij onderbouwt deze stelling door te wijzen op een plotselinge toename van het aantal huizen¹⁹.

Opmerkelijk is dat ook het Hilversumse bouwlandareaal volgens De Vrankrijker (1947, p. 100) toenam van 136 ha in 1503 tot 405 ha in 1750, waarschijnlijk door uitbreiding van de Eng. Er zijn aanwijzingen dat die toename nog groter was: dorp en Eng hadden samen op de zeer nauwkeurige kaart van Van Broekhuysen²⁰, die de situatie van omstreeks 1719 aangeeft, een oppervlak van bijna 642 ha. Op de kaart van Ketelaar uit 1772²¹ is dat 851 ha. In 1832 was het oppervlak van dorp en Eng samen toegenomen tot bijna 899 ha, waarvan 686 ha bouwland. De oppervlakte van het dorp moest worden meegerekend omdat de grens tussen de dorpskom en de Eng op de kaarten niet altijd even duidelijk was, in tegenstelling tot de buitengrens van de Eng. Deze groei zou kunnen samenhangen met de door Bieleman (1992, p. 87) geconstateerde tendens elders op de midden-Nederlandse zandgronden: door een groeiende vraag naar broodgranen legde men zich daar toe op de akkerbouw waardoor de extensieve veehouderij op de achtergrond gedrongen werd. De groei is echter des te opmerkelijker als men weet dat zowel in de 16e als in de 17e eeuw het Gooi herhaaldelijk het toneel was van plunderingen, en dat er na 1650 op de zandgronden sprake was van verslechterde economische omstandigheden (Bieleman, 1992, p. 183).

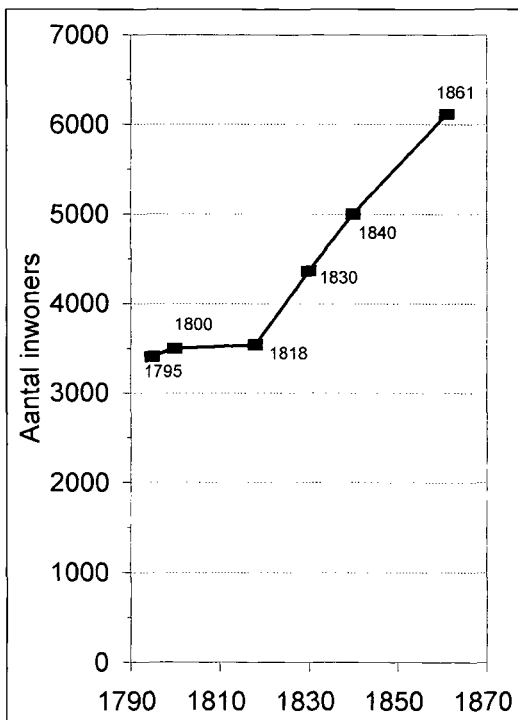
Op grond van een sterkere groei van het aantal met de textielnijverheid samenhangende bijnamen na 1650 en van het aantal huizen in de periode 1632-1732 veronderstelt Pelgrim (1987, p. 19) dat juist in de tweede helft van de 17e eeuw de Hilversumse weverij belangrijker werd. Als oorzaak ziet hij de aanleg van de Gooise Vaart (die Hilversum via 's-Graveland met de Vecht verbond) en, in navolging van De Lange (1983, p. 5 en 6), een economische band tussen Hilversumse ondernemers en Amsterdamse kooplieden. Ook nu groeide niet alleen de nijverheid. De groei viel samen met de ontginningen en de verminderde interesse in communale weidegronden (Meyer, 1984, p. 62 e.v.). De eertijds forse, somtijds zelfs gewapende tegenstand van de Hilversummers tegen ontginningen maakte plaats voor medewerking tegen betaling, en zelfs in het initiëren van ontginningen door de Hilversumse overheid! Dit kan alleen gepaard zijn gegaan met andere veranderingen binnen het Hilversumse agrarische bedrijfssysteem, bijvoorbeeld een toenevend gebruik van hooi en de aanvoer van mest van buiten Hilversum. Zo werd al in 1650 via de Gooise vaart mest aangevoerd²².

In de 18e eeuw groeide de Hilversumse weverij²³. Na 1752 komt de tapijtindustrie op, begint men met het gebruik van koehaar en in 1755 begint de eerste ververij in Hilversum (Heek, 1906, p. 41). Ondanks een tijdelijke terugval rond 1750-1765, 1817 en 1830 (Schook, 1895, p. 32) was er in het algemeen een groei. Het aantal fabrieken groeide van 45 in 1766 tot 66 in 1803, ondanks een teruggang tijdens de Franse tijd (Heek, 1906, p. 62). Voor een deel zullen deze 'fabrieken' in woningen zijn gevestigd. Volgens de kadastrale gegevens waren er daarnaast in 1832 32 complete fabrieksgebouwen en 4 ververijgebouwen. Tijdens de jaren dertig kwijnt overigens de Hilversumse textielnijverheid volgens De Lange (1974, p. 217-219), ondanks textielleveranties aan het Nederlandse leger. In de periode na 1750 valt overigens ook de eerste grotere heideontginning, het huidige Corversbosch, door 's-Gravelandse buitplaatsbezitters (Meyer, 1984). Het overige

bouwlandareaal zou ook op spectaculaire wijze toenemen tot 1860 (1400 ha!), waarna het weer afnam. In 1832, een periode waarin de nijverheid het erg zwaar had, lag er op de Eng 686,3 ha bouwland (de totale oppervlakte van de Eng bedroeg 750,5 ha), op de Kerkelanden 180,2 ha (totale oppervlakte Kerkelanden bedroeg 619 ha) en op de Erfpagtslanden 120 ha (totale oppervlakte 400 ha). Hilversum had toen in totaal 986,5 ha bouwland²⁴.

Illustratief voor de plaats die de landbouw ondanks de snel toenemende nijverheid bleef innemen zijn de bevolkingsgegevens uit het Register Civique van 1811. Ofschoon slechts 13% van de Hilversumse mannen van 21 jaar en ouder werkzaam waren in de landbouw (De Lange, 1974, p. 213) stond deze beroepstak daarmee wel op de tweede plaats na de nijverheid. 393 mannen

2. Groei van de bevolking van Hilversum in 1795-1861.
Naar: Ramaer (1931, p. 251) en Schook (1895, p. 34).

van 21 jaar en ouder waren werkzaam in de nijverheid, 109 in de agrarische sector (Ter Avest, 1990, p. 226). Tussen 1811 en 1850 zou die agrarische beroepsbevolking nog verdubbelen, maar door een verdere groei van handel en nijverheid toch een secundaire plaats behouden. Dit alles speelde zich af in een tijd waarin de Hilversumse bevolking sterk toenam (figuur 2).

Zowel landbouw als nijverheid namen door de jaren gestaag in belang toe. Bestaat er een verband tussen die twee? Sommige Hilversummers oefenden eerst een ander beroep uit voor zij landbouwer werden. Zo wordt bijvoorbeeld in 1829 de Hilversummer Jan Poort in het notarieel archief genoemd als wever, overigens in verband met het huren van hooiland. Eén jaar later staat dezelfde Jan Poort te boek als bouwman²⁵. Een overgang van wever naar boer en weer terug zal meer te maken hebben gehad met een goed aanpassingsvermogen aan de eisen van de conjunctuur dan met de bewuste keuze voor een beroep. Daarnaast vulden agrarisch inkomen en inkomen uit andere bedrijfstakken in het Gooi elkaar aan. Veelzeggend is in dit verband het veelvuldig voorkomen van een weefkamer in de Gooise boerderijen. Hekker (1943, p. 55) noemt het zelfs een opvallend deel van de Gooise boerderij. Lamme en Laroo (1979, p. 115) gaan er van uit dat in 1816 het spinnen en weven voornamelijk als huisnijverheid door de boeren gebeurde, zij noemen ook de weverij als bijverdienste voor landarbeiders in de winter. Al eerder was sprake van pacht van akkerbouwgrond door wevers omstreeks 1870 (Van Hengel, 1875, p. 100). Een zekere verwevenheid tussen textielnijverheid en landbouw is aannemelijk.

DE LANDBOUW IN DE 19E EEUW IN HILVERSUM

Exacte gegevens over bedrijfsgrootte, productieplan en produktierichting van Hilversumse agrarische bedrijven zijn niet meer te achterhalen. Gezien de waarschijnlijkheid dat ook veel niet-agrariërs landbouw bedreven zullen de bedrijven geen eenvormig beeld hebben vertoond. Waar de agrarische bestaansmiddelen meer het karakter

hadden van bijverdienste zal elk bedrijf er anders hebben uitgezien. Bovendien moet de bedrijfsvorm aan bijna permanente verandering onderhevig zijn geweest.

Het bedrijf

De akkerbouw zal in 1830 voor de meeste Hilversummers, zowel boeren als anderen die iets aan landbouw deden, het belangrijkste zijn geweest. In 1812 bericht de Hilversumse maire dit aan zijn sous-prefect²⁶, en ook Van Hengel (1875, p. 99, 106) noemt het. De veeteelt stond volgens hem in dienst van de akkerbouw. De Hilversumse boer produceerde voor de markt, waarbij ook de grutters een rol speelden (Schook, 1895, p. 31). Boekweit werd omstreeks 1812 verkocht naar de Hollandse steden waar het tegen het einde van de 18e eeuw een derde van de geconsumeerde granen uitmaakte. Door de slechte situatie waarin de textielnijverheid in die periode verkeerde zullen de agrarische bestaansmiddelen van extra groot belang zijn geweest voor de Hilversummers. In hoeverre dit een rol gespeeld heeft bij de hoogte van de pachtprijs is onbekend.

Belangrijk was dat de *pachtprijs* voor bouwland in 1830 nog niet opgedreven werd door de vestiging van buitenplaatsen op de Eng, zoals in 1870 wel het geval was. Ook waren er nog niet zo veel Hilversummers; de druk op de grond was minder groot. De pachtcondities waren in 1870 zwaar (Van Hengel, 1875, pp. 95-100). Weliswaar zorgden de eigenaren voor het ploegen maar de grond werd van jaar tot jaar gehuurd en de pachters moesten zelf zorgen voor de bemesting. Van Hengel heeft het over weverskinderen, die langs de wegen poep zochten voor het akkertje dat hun ouders gepacht hadden. Over de pacht in 1830 is minder bekend. Wel weten wij dat in 1807 iets minder dan de helft van de Hilversumse akkers gepacht werd, en iets meer dan de helft van de weilanden²⁷.

De *gewaskeuze* bestond in het midden van de 19e eeuw (De Vrankrijker, 1947, p. 88) voor een derde uit boekweit, iets minder uit winterrogge (gevolgd door knollen), evenveel uit aardappelen

en een kleine hoeveelheid haver, erwten en groenvoer. Boekweit, knollen en aardappelen zijn zomergewassen. Wintergewassen kwamen in het Gooi in die tijd minder voor.

De boekweit nam omstreeks 1870 een belangrijker plaats (39,8%) in dan de rogge (28,3%). Het areaal aardappelen was toen al groter (33,3%) dan omstreeks 1850 (30,2%; Van Hengel, 1875, p. 97). In 1813 nam zij een nog belangrijkere plaats in: circa 56% van het Hilversumse akkerbouwareaal werd er door in beslag genomen, tegen *winterrogge* 32%²⁸. In het midden van de vorige eeuw was er sprake van een vruchtwisselstelsel: 1 jaar rogge, 2 jaar boekweit²⁹. De opbrengst van de boekweit werd gebruikt voor de pachtsom, die van rogge voor het aanzuiveren van 'huisschulden' (meubelair enz.; Van Hengel, 1875, p. 98). *Tarwe en gerst* komen niet of nauwelijks voor. *Haver* werd in 1813 sporadisch verbouwd (5% van het areaal).

Knollen werden omstreeks 1830 ook geteeld. Het was een 'nagewas' dat na de oogst van boekweit of rogge werd ingezaaid. Na 1850 is de verbouw van knollen toegenomen in relatie tot de groei van de veestapel op de zandgronden ten behoeve van de vleesexport naar Engeland (Bieleman, 1992, p. 306)³⁰. *Aardappelen* waren van belang bij 'den minderen stand' (Van Hengel, 1875, pp. 99-100). In 1830 zal dit gewas nog niet zo in zwang zijn geweest als in 1870: de maire van Hilversum bericht in 1813 dat er 33 ha, 5,1% van het totale areaal, voor de aardappelteelt gebruikt werd. Bieleman³¹ vermeldt dat dit gewas in 1815 van minder belang was en dat men vooral boekweit en rogge teelde.

De *veeteelt* werd in belangrijke mate gehinderd door de afwezigheid van weidegronden en hooilanden in de nabije omgeving, waardoor de boeren genoopt waren hun in het voorjaar gekochte vee weer in het najaar op de Noord-Hollandse veemarkten van de hand te doen. Veevoer (onder andere knollen, hooi, afval van de boekweitooft)³² was dus van groot belang: als in 1867 de boekweitooft mislukt vermindert het aantal runderen in het Gooi met de helft (Enklaar & De Vrankrijker, 1941, p. 289). De melk

werd in 1870 verkocht in Hilversum zelf, met zijn groeiende arbeidersbevolking. Het geïndustrialiseerde Hilversum bleek in vergelijking met de andere Gooise dorpen een erg grote veestapel te bezitten (Van Hengel, 1875, p. 109). In 1807 bezaten de Hilversummers 589 'runderdieren', 228 paarden en 1604 schapen³³, in 1870 1500 runderen, 330 paarden en 1651 schapen (Van Hengel, 1875, pp. 108-111).

Varkens werden in 1870 volgens Van Hengel bij burgers en boeren vooral voor de mesterij gehouden. Ze werden van elders ingevoerd, vetgemest, voor eigen consumptie gebruikt of te Amsterdam verkocht. Geiten en kippen kwam men omstreeks 1870 tegen bij de 'minvermogenen', de verkoop van eieren verschaften hen extra inkomsten. In 1830 zal dit weinig verschillend zijn geweest. Zeer belangrijk was de schapenteelt, zij het alleen voor de mestproduktie (Van Hengel, 1875, p. 109). *De boekweit wilde bij voorkeur op schapenmest* schrijft De Vrankrijker in 'Naerdincklant' (1947, p. 88). De opbrengst van wol was net voldoende om de schaapherder te bekostigen, 2½ cent per week per schaaap (Van Hengel, 1875, p. 109). De Hilversumse schaapskudde was traditioneel de grootste van het Gooi. De voorafgaande eeuwen hadden Hilversum en Laren voor schapenhouderij op de heiden het alleenrecht. Toch maakten beslist niet alle Hilversumse Erfgooiers gebruik van hun recht om 33 oude én 33 jonge schapen op de heide te laten grazen (Perk, 1842, p. LXII).

De middelen

Volgens de maire van Hilversum beschikte in 1812 een boer met meer dan 15 ha over 2 paarden en een knecht³⁴. Voor het bedrijven van akkerbouw was mest noodzakelijk. De mest werd aangevoerd van elders via de Vaart, maar men was ook in veel gevallen (Van Hengel, 1875, p. 103) afhankelijk van de eigen produktie, waaronder ook menselijke faecaliën. Zij die in belangrijke mate afhankelijk waren van het agrarisch bedrijf zullen daarom naast bouwland de beschikking hebben gehad over weiderechten, weiland en hooiland.

Daarnaast was er driestland³⁵. Met uitzondering van de meenten lag er nauwelijks weiland in het Gooi, wel in de omringende gebieden. Ook hadden sommige Hilversummers bos, en enkele percelen heide. Niet veel Hilversummers hadden al deze bedrijfsonderdelen in eigendom: van de 193 Hilversummers die in en buiten Hilversum agrarische gronden bezaten waren er slechts 19 met zowel bouwland, weiland als hooiland. Hier van hadden er 15 als Erfgooier rechten op de gemene heiden en weiden. Er werd veel gepacht. Van de hooilanden zijn in het notarieel archief talloze pachtcontracten te vinden. Zowel uit het kadaster als uit het notarieel archief heb ik de indruk dat de gronden (vooral wei- en hooilanden) vaak van eigenaar wisselden. De nieuwe eigenaren waren echter meestal ook Hilversummers.

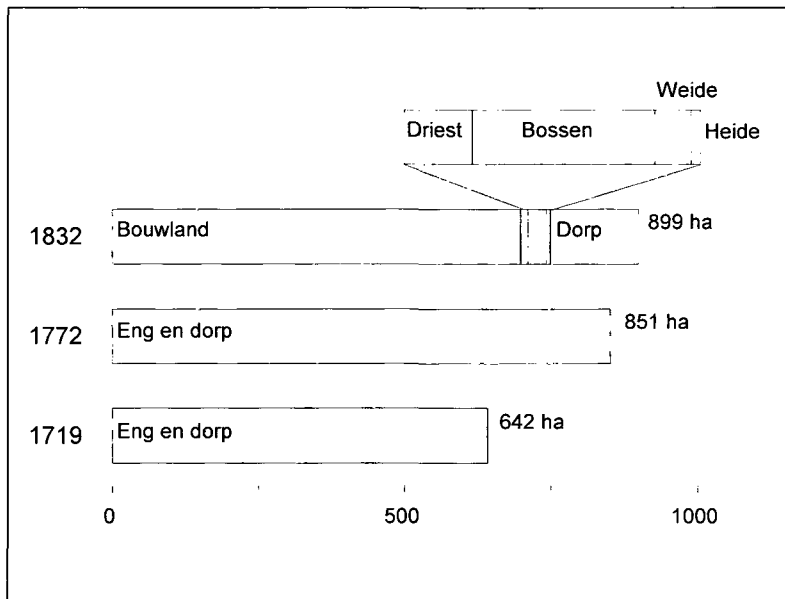
Opvallend is dat de meeste bedrijfsonderdelen ver van elkaar lagen. Typerend is in dit verband de situatie van de Hilversumse boer Lammert de Jong³⁶. Hij bezat naast zijn bezittingen op de Eng (voornamelijk bouwland) 87 roe maatland (= hooiland) op de Bijvang vlak bij Huizen, 1 akker maatland op de Kampenhoeven (ook in het noordoosten van het Gooi), 2 ha weiland onder 's-Graveland en 1,9 ha weiland te Loosdrecht. De weilanden lagen in beide gevallen naast weilanden van andere Hilversummers. Als Erfgooier had hij ook nog rechten op de heide en op de verafgelegen Hilversumse Meent. Hij zal dus veel tijd zijn kwijt geweest aan transport.

In de volgende paragrafen onderzoeken we de bedrijfsonderdelen afzonderlijk. De Erfgooiersrechten beschouwen we daarbij mede als een bedrijfsonderdeel. We letten daarbij op wie welke gronden in eigendom had, op kavelgrootte, eventuele pachtverhoudingen enz. Achtereenvolgens worden de bouwlanden, de hooilanden, de weilanden, en de overige bedrijfsonderdelen belicht zoals driest, bos en heide. We besluiten met de beschouwing over de Erfgooiersrechten.

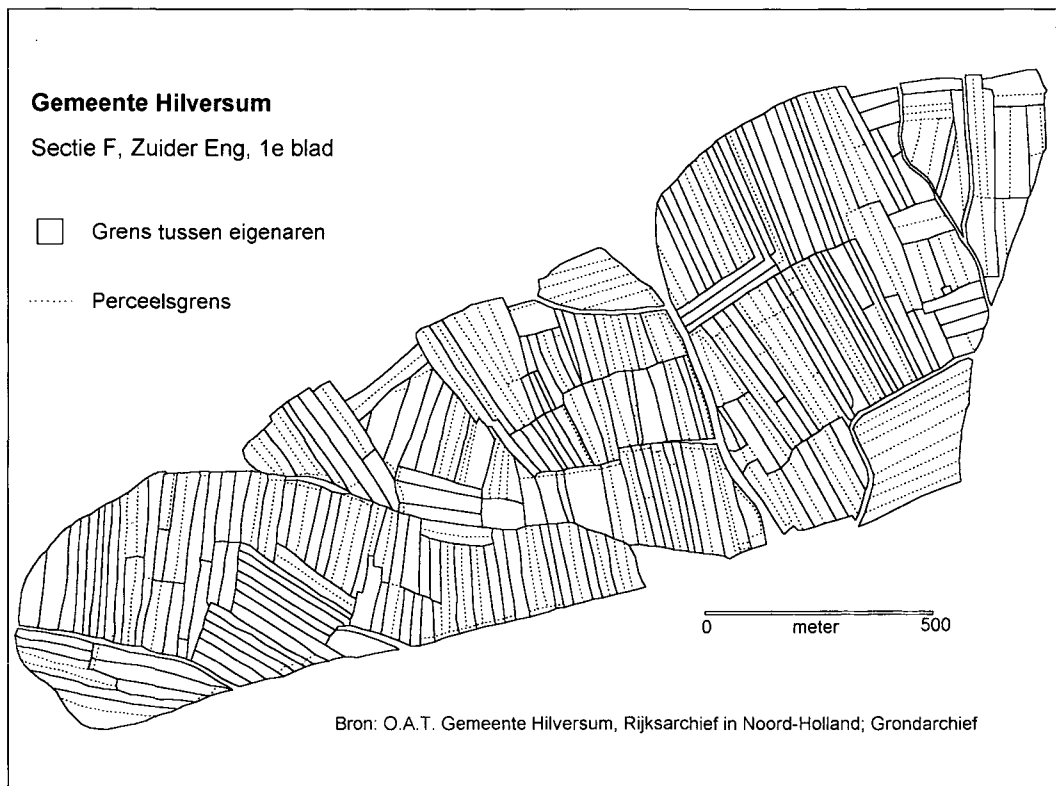
Het bouwland: de Eng

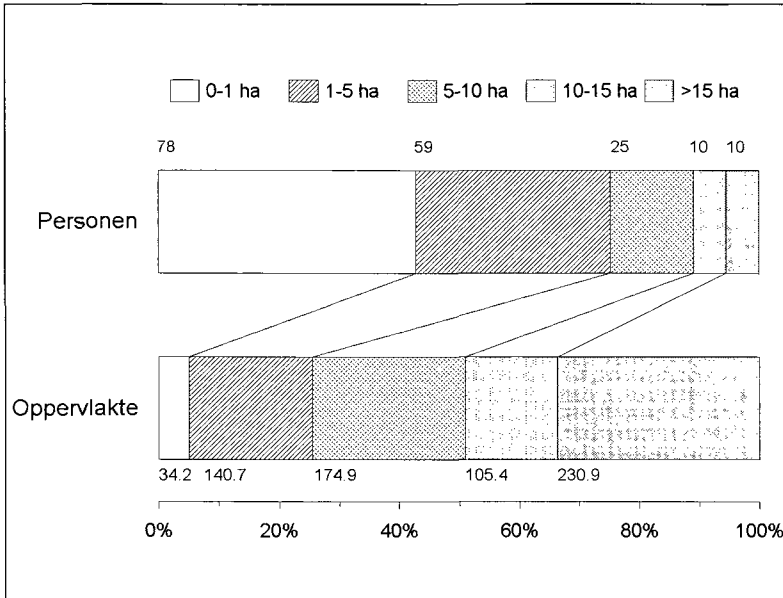
De bouwlanden van de Hilversummers lagen

3. De groei van Eng en bebouwde kom en het grondgebruik op de Eng in 1832.

4. Grenzen tussen percelen en eigendommen (kadastrale gemeente Hilversum, sectie F, Zuidereng, 1e blad).

5. De Eng: bouwland naar eigenomsklasse in procenten.

vrijwel allemaal op de Eng³⁷. Zeven Hilversummers bezaten ook bouwlanden op de Kerkelanden. Daarnaast lag er ook enig bouwland van Hilversummers in andere gebieden, zoals op de Bussumse en de Larense Eng. Vrijwel al deze eigenaren hadden echter het belangrijkste deel van hun bezit op de Hilversumse Eng liggen.

De kadasterkaarten van de Hilversumse Eng laten een vrijwel 'klassieke' esverkaveling zien: lange smalle kavels die samen blokken (Gewannen) vormen. Er kwamen vrijwel geen erfafscheidingen voor, het golvende gebied was vrijwel kaal, op enkele windsingels en wat bossen aan de rand na. In 1832 bestond vrijwel het gehele oppervlak van de Eng uit bouwland: 686,3 ha. Daarnaast was er 14,5 ha driestland, 39,8 ha bos, 8,3 ha weide, 1,2 ha heidegrond en 0,3 ha overige grondgebruik, onder meer een boomkwekerij. In totaal bedroeg de oppervlakte van de Eng 750,5 ha (zie ook figuur 3).

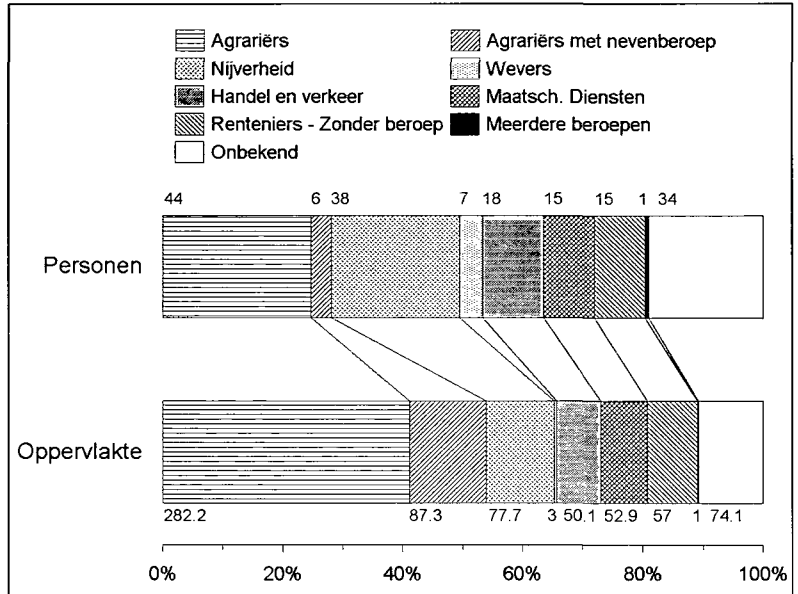
De bouwlandpercelen op de Eng waren gemiddeld ongeveer 3800 m² groot. Dat is klein vergeleken met de percelen van de nabijgelegen Kerkelanden. Er lijkt geen verband te bestaan tussen de ligging van de akkerpercelen en fami-

lienaam. Mogelijk liggen ten gevolge van een grote dynamiek de percelen van verschillende eigenaren met eenzelfde achternaam niet meer bij elkaar. Er was sprake van een weergaloze versnippering, al lagen de percelen van een eigenaar soms in kleine groepjes bij elkaar. Illustratief is figuur 4 waarop de eigendomsgrenzen staan aangegeven van een deel van de Eng. 77 eigenaren bezaten 222 'eigendomseenheden' (naast elkaar gelegen percelen van één eigenaar) die samen 441 kadastrale percelen vormen. In het algemeen lagen de kavels van een grotere eigenaar meer naast elkaar dan die van kleinere eigenaren. Versnippering betekende echter ook risicospreiding (Bieleman, 1992, p. 77).

Gemiddeld waren de akkers van een kleine grondeigenaar ongeveer 200 m² kleiner dan die van grote eigenaren. Er waren ook grote verschillen tussen de grootte van het bezit van de diverse eigenaren (figuur 5).

De rijkere eigenaren bezaten naar verhouding grotere kavels en meer betere of beter gelegen grond. Een aanwijzing hiervoor vormen de belastingtarieven uit de OAT. De akkers op de Eng die het dichtst bij het dorp lagen werden het hoogst

6. De Eng: bouwland naar beroepsgroep in procenten.

aangeslagen in de grondbelasting (klasse 1). Aan de buitenkant van de Eng lag een goedkopere zone, waar de bouwlanden werden aangeslagen volgens de tarieven van klasse 5. Hier waren eigenaren van 0-1 ha bouwland relatief sterker vertegenwoordigd dan in de andere belastingklassen (tabel 1). De meeste eigenaren uit deze groep hadden hun weinige bezittingen maar in een of twee zones liggen, in tegenstelling tot de bezitters van meer dan 5 ha bouwland op de Eng. Vrijwel ieder van de kleine groep eigenaren die meer dan 10 ha bouwland op de Eng hadden liggen, bezat akkers in alle belastingklassen. Zij waren naar

verhouding vooral sterk vertegenwoordigd in klasse 1, dicht bij het dorp. Van Hengel (1875) bericht dat de wevers vaak in de buitenrand van de Eng grond pachtten.

Het eigendom van de verschillende beroepsklassen op de Eng lag door elkaar: er was geen gebied dat bijvoorbeeld alleen van de boeren was. De verdeling van het bouwland (175 eigenaren, samen ruim 686 ha) naar beroepsgroep is weer gegeven in figuur 6.

We zien dat een belangrijk deel van de bouwlanden op de Eng eigendom was van niet-agrariërs, waarbij vooral de vertegenwoordigers van

1. De Eng: bouwlandpercelen per eigendomsklasse en belastingklasse

Belastingklasse	1	2	3	4	5
Eigenaren met 0-1 ha bouwland op de Eng	17,3%	16,8%	16,0%	17,8%	19,3%
Eigenaren met 1-5 ha bouwland op de Eng	35,8%	36,0%	42,4%	37,8%	36,3%
Eigenaren met 5-10 ha bouwland op de Eng	23,4%	26,0%	22,6%	25,2%	22,7%
Eigenaren met 10-15 ha bouwland op de Eng	11,0%	11,2%	9,4%	9,5%	10,2%
Eigenaren met >15 ha bouwland op de Eng	12,3%	10,2%	9,4%	9,5%	11,3%
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

de nijverheid een belangrijke plaats innemen. Bij de Hilversumse eigenaren van akkers buiten de Eng is dit niet zo duidelijk: we treffen er drie boeren aan als eigenaar, twee met onbekend beroep, een timmerman, een notaris en een rentenier.

Het merendeel was geen Erfgooier. Drie hadden ook bouwland op de Eng. Twee eigenaren (geen Erfgooiers) woonden aan de rand van de Kerkelanden bij hun bouwland. Opmerkelijk is dat deze pioniers minder grote afstanden af te leggen hadden: de bezitter van het Rood-Pannenhuis in de Egelshoek had waarschijnlijk ook nog bouwland tegenover zijn boerderij gepacht van Domeinen, en zijn weilanden, hooiland en heide lagen weliswaar buiten de gemeentegrens in Westbroek maar wel vrijwel naast zijn boerderij. Bij de Vaart treffen we geen Hilversumse akkers aan. Bij de drie Hilversumse bezitters van weilanden in Eemnes, Bussum en Loosdrecht was één boer. Een Hilversumse timmerman en huisjesmelker vinden we nog met een kleine ontginning op de heide.

In hoeverre waren de vertegenwoordigers van de verschillende beroepsgroepen betrokken bij ontginningen? Opmerkelijk maar jammer is dat de uitbreidingen van de Eng en hun ontginners niet geregistreerd werden door de agent van Domeinen, die in de 'Blafferd der Dominiale Partijen'³⁸ wel de andere ontginningen noteerde. Hun beroep is dus ook onbekend. De sinds 1772 ontgonnen delen lagen aan de randen van de Eng, zoals in de Uilebergen, ten westen van de huidige Utrechtse weg (zie figuur 1). Een groot deel hiervan was in 1832 geen akkerbouwgrond meer maar bos. De ontgonnen gronden waren in 1832 in bezit bij 44 Hilversummers en 6 niet-Hilversummers. Van de Hilversummers waren er 19 agrariërs, 9 hadden een beroep in de nijverheid, 7 waren er maatschappelijk dienstverleners, 7 renteniers en van 2 eigenaren was het beroep onbekend. De boeren, renteniers en instellingen waren dus wat oververtegenwoordigd. Indien deze eigenaren al de ontginners zouden zijn blijkt er echter niet uit dat bepaalde beroepsgroepen voorop liepen bij de ontginning van de Eng. Wel hoort

het merendeel tot een Erfgooiersfamilie, en zien we er naar verhouding meer grotere bouwlandbezitters dan op de rest van de Eng. Grotere bouwlandbezitters hadden vaak bos.

De weilanden

Voor hen die wat aan veeteelt deden was weiland natuurlijk een belangrijk bedrijfs onderdeel.

2. Verdeling van de oppervlakte weiland van Hilversumse eigenaren over verschillende gebieden en percentage van de Hilversumse eigenaren dat in elk gebied grond bezat.

	Oppervlak	Eigenaren
LAND IN HILVERSUM		
Eng	3,5 %	44,4 %
Kerkelanden	19,2 %	22,2 %
Erfpagslanden (Vaart)	6,1 %	18,5 %
LAND BUITEN HILVERSUM		
's-Graveland	15,2 %	9,3 %
Kortenhoeft	9,0 %	11,1 %
Ankeveen	5,9 %	7,4 %
Loosdrecht	17,1 %	13,0 %
Westbroek	1,0 %	3,7 %
Eemnes	22,3 %	13,0 %
TOTAAL	100 %	142,6%

Belangrijk voor de bedrijfsvorm is ook de ligging van het weiland. De afstand weiland-boerderij was in Hilversum aanzienlijk. Slechts een klein deel van de meer dan 227 ha weiland dat de Hilversummers bezaten lag op de Eng. De rest lag ver van het dorp af³⁹.

Uit tabel 2 blijkt dat veel weilandbezitters hun weilanden vaak op verschillende plaatsen hadden liggen. Komt dat door bewuste risicospreiding? Maar liefst 44% van de Hilversumse eigenaren van weiland (waaronder vooral de dragers van een Erfgooiers-familienaam) had weiland op de Eng. De eigenaren hadden echter vaak weiland

op meer dan één lokatie. Dat verklaart het totaal van 142,6% in de kolom 'eigenaren' van tabel 2.

De vaak kleine weidepercelen op de Eng zijn typische huisweiden, dicht bij de boerderijen, bij het dorp, en volstrekt ontoereikend om gedurende langere tijd een veestapel op te weiden. Enkele gemeentelijke weiden liggen meer midden op de Eng, ze vormen kleine driehoekige brinkjes waar wegen bij elkaar komen. Hier kon eventueel loslopend vee door de veldwachter tijdelijk worden geparkeerd, worden 'geschut'.

Bij nader onderzoek bleek er in het algemeen enige samenhang te bestaan tussen bepaalde weidegebieden en het beroep van de eigenaren. De agrariërs hadden wat meer weiland op de Eng. De beroepsgroep handel en verkeer bezat uitsluitend weiland in Loosdrecht, de Kerkelanden en Erfpagtslanden (aan de Vaart). De renteniers hadden uitsluitend weiland in Ankeveen, Loosdrecht en Eemnes. Vooral de grotere bouwlandbezitters op de Eng komen we in al de genoemde weidegebieden tegen, evenals de vertegenwoordigers van de nijverheid die minder dan 5 ha bouwland op de Eng bezitten.

Van de pacht van weilanden weten we weinig.

Zeker is dat er veel weiland aan Hilversummers verpacht werd. De opgave van de maire van Hilversum op 28 mei 1807 spreekt van 192 morgen (dus 163,5 of 179,7 ha al naar gelang van Rijnlandse of Gooise morgens sprake is) weiland in eigendom bij Hilversummers, en 230 $\frac{3}{4}$ morgen (196,5 ha of 215,9 ha) in huur⁴⁰. In 1832 had men kennelijk meer weiland in eigendom dan in 1807.

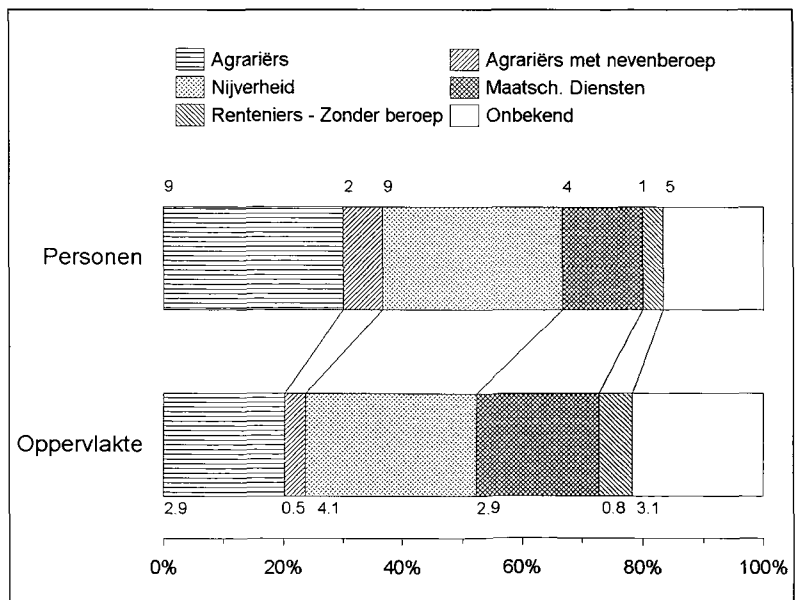
De driestlanden

In de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels worden de begrippen driest, bouwlanddriest en driestbouwland gebruikt. Hoogstwaarschijnlijk wordt hiermee hetzelfde bedoeld⁴¹. Ik noem ze allemaal driestlanden.

De driestlanden op de Eng lagen meestal aan de rand. Ze besloegen 2% van het totale Engoppervlak. Het was een soort tussenvorm tussen heide en cultuurland, zogenaamd 'outfield' dat na beakkering een tijd lang braak lag en beweid werd. Deze vorm van grondgebruik had ten doel uitputting van de grond te voorkomen zonder veel bemesting te hoeven toepassen (Bieleman, 1992, p. 79).

Het meeste driestland was in bezit van Erf-

7. Eigenaren driestland naar beroep

gooiers. Er werden 19 driest-eigenaren op de Erfgooierslijst genoemd, en 5 anderen droegen Erfgooiers-achternamen. Opvallend is het grote aantal niet-agrariërs met driestland in figuur 7.

Het feit dat de helft van de driestland-eigenaren tot de kleine Eng-bezitters behoort, met minder dan 5 ha bouwland of geen bouwland op de Eng, hangt waarschijnlijk hiermee samen. Was de behoefte aan extensief grondgebruik bij de eigenaren van deze driestlanden (en hun pachters?) groter dan bij de eigenerfde boeren (vergelijk Bieleman, 1992, p. 188) of werden de driestlanden vanwege de slechte kwaliteit van de bodem de facto niet meer gebruikt? Helaas ontbreken hier verdere gegevens. Kleine eigenaren hadden wellicht weinig vee en verhuurden de driesten mogelijk aan 'grotere' boeren voor hun vee. In dat geval konden ze het later scheuren en er zelf boekweit verbouwen.

De hooilanden

Alle 364 ha hooilanden in bezit van Hilversummers lagen buiten het Hilversumse dorpsgebied. Slechts 39 Hilversummers hadden hooiland in eigendom. Ook hier overheerste het Erfgooiers-element: 15 eigenaren werden in de Erfgooierslijst genoemd, en 18 andere droegen een Erfgooiers-achternaam. De inwoners van Hilversum gebruikten al sinds de Middeleeuwen een apart deel van de Maatlanden voor hooiland. De Maatlanden lagen ten westen van Huizen. Volgens Lustigh⁴² waren dit oorspronkelijk aangeslibde stukken land, die net als de meenten verdeeld waren onder de stad en de dorpen. Ze waren echter niet in gemeenschappelijk gebruik maar, althans in het begin van de 19e eeuw, in bezit van afzonderlijke personen. Wel wordt het gebied regelmatig in de Resoluties van Stad en Lande⁴³ genoemd. Net als bij de meenten bestaan er Laarder en Hilversummer schaarmeesters van de Maatlanden. De door Hilversummers gebruikte Maatlanden, zoals Bijvanck, de Kampen en Hilversumse Bovenmaat, worden in de notariële archieven in het begin van de 19e eeuw nog altijd genoemd *liggende onder de jurisdictie van Hilver-*

sum, ten oosten van Eemnes, ofschoon zij in die tijd al onder de gemeenten Huizen en Blaricum vielen. In 1832 komen er echter ook al Hilversummers als eigenaar voor op de Laarder Maatlanden (Laarder Aangerechten en Kamphoeven). De Maatlanden boden de Hilversummers te weinig ruimte. Hilversummers hadden meer hooiland in Eemnes. Daarnaast bezaten enkelingen hooiland in Loosdrecht of Westbroek⁴⁴. Het notarieel archief bevat ook vrij veel pachtovereenkomsten van hooiland, zowel in de Hilversumse als in andere Maatlanden en ook in Eemnes. Het overgrote deel van de pachters is bouwman, slechts zelden is sprake van een ander beroep, zoals wever, kastelein en smid. De pachttermijn was korter dan een jaar, men mocht een keer maaien, en een aantal maanden het land ook niet gebruiken. Het hooiland werd blijkens de legger ook vaak verkocht, meestal aan dorpsgenoten. Hooiland zal zeker als belegging gediend hebben, we zien renteniers en nijverheidspatroons zonder enige grond in Hilversum maar wel in het bezit van hooiland in Eemnes en de Maatlanden. Het belangrijkste aandeel hadden de 7 renteniers met 188 ha. De zestien boeren en boeren met nevenfunctie bezaten samen meer dan 105 ha hooiland, voornamelijk in Eemnes en de Maatlanden. De personen werkzaam in de nijverheid hadden 49 ha (Eemnes, Maatlanden en Loosdrecht). Bij de sectoren handel en verkeer, maatschappelijke dienstverlening en beroep onbekend kwam hooiland in eigendom veel minder voor.

Bos, heide en bijenschansen

Van ondergeschikt belang waren bos, heide in particulier bezit van Hilversummers, en bijenschansen.

Bos kwam voornamelijk voor in de Erfpagtslanden, bij niet-Hilversumse eigenaren: buitenplaatsbezitters uit 's-Graveland. 67 Hilversummers bezaten bos op de Eng (39 ha), 21 Hilversummers hadden bos elders, zoals in de Kerke-landen, Loosdrecht, 's-Graveland, Eemnes, Laren en de Blaricummer Eng (samen 23 ha). Het zal in de meeste gevallen opgaand loofhout geweest

zijn: hakhout werd immers in de OAT en Leggers 'Hakbosch' genoemd, en in de kadastrale bescheiden komt ook het begrip 'Dennebosch' voor. Het bos op de Eng bestond voor een deel uit windsingels die zich door de Eng slingerden. Ieder eigenaar van een belendend akkerperceel bezat dan het aangrenzende deel van de windsingel. Daarnaast kwam het voor op sommige steilere gebieden zoals bij de Vaartweg, en aan de rand van de Eng. Hier lagen de wat grotere bospercelen, op grond van vaak slechte kwaliteit. De belangrijkste bouseigenaren op de Eng waren 24 wat grotere boeren en 16 nijverheidspatrooms. Van de 21 Hilversummers met bos elders waren er 8 nijverheidspatrooms en 5 boeren. In oppervlakte hadden de nijverheidsbazen echter verreweg het meeste bos zowel op de Eng als elders. Vooral de grotere percelen zijn van niet-agrariërs. Bosbouw was een weinig arbeidsintensief grondgebruik, en bemesting was niet nodig. Voor het bos op de Eng geldt dat het merendeel eigendom was van mensen met veel bouwland op de Eng. Voor bos elders bestaat dit verband niet.

De *heidepercelen* lagen voornamelijk aan de rand van de Eng. Het is onbekend of dit nieuw te ontginnen of juist verlaten land betrof, of in heide veranderde driestlanden. Het grootste deel was in handen van instellingen en renteniers. De heidepercelen elders waren soms van boeren, zoals de heide in Westbroek die eigendom was van een van de pioniers in de Kerkelanden-Egelshoek, vlak bij zijn boerderij. De heide om Hilversum was, belast met gebruiksrechten door de Erfgooiers, eigendom van het Rijk.

Er waren 17 eigenaren met samen 40 *bijenschansen*, in de luwte gelegen plekje op de Eng of buiten op de heide die zo ingericht werden dat er bijenkorven konden worden neergezet. Bijenhouden vergde relatief weinig investeringen. De inkomsten waren niet hoog (De Vrankrijker, 1947, p. 101) maar kennelijk toch interessant genoeg. Omstreeks 1830 kwam ieder jaar een imker uit Bodegraven⁴⁵ naar Hilversum om bijenvolken te verkopen. Bij de kopers zaten mensen uit alle dorpen uit de omgeving, maar vooral

veel Hilversummers met allerlei beroepen. Het was een typische bijverdienste, ofschoon Hilversum een imker kende die het bijenhouden bij het kadaster als zijn hoofdberoep opgaf⁴⁶.

20 bijenschansen waren eigendom van de Nederlands Hervormde Kerk te Hilversum, die de schansen verpachtte. Daarnaast waren er 7 boeren met samen 8 schansen. Ook kwam het bijenhouden bij andere beroepsgroepen voor. Er kwamen zowel schansbezitters met veel als weinig bouwland voor.

De gebruiksrechten op 'heiden en weiden'

Iedereen die kon aantonen dat hij in mannelijke lijn afstamde van een van de personen die op de eerdergenoemde lijst van 1708 stonden, was Erfgooiër. In 1836 werd, zoals we zagen, een nieuwe lijst opgesteld met 323 Hilversumse namen. Voor de situatie in 1832 gaan we uit van de namen op de lijst in 1836. Daar het zoals wij zagen niet onmogelijk is dat in deze lijst alleen familiehoofden genoemd werden kijken we ook naar de dragers van typische Erfgooiersfamilienamen (zoals Perk, De Wit, Glazemaker, Calis, Nieuwenhuizen, enz.) onder de grondeigenaren die niet op de lijst staan.

Van de 182 eigenaren op de Eng stonden er slechts 66 vermeld in de Erfgooierslijst van 1836. Daarnaast hadden nog 46 eigenaren een achternaam die op Erfgooiersrechten kon wijzen. Van de eigenaren op de Eng kon 36% dus zeker gebruiksrechten uitoefenen, mogelijk zelfs 61%. Zoals tabel 3 laat zien waren dit vooral agrariërs en vertegenwoordigers van de nijverheid.

Wat was nu het nut van deze gebruiksrechten? Volgens de in 1825 gewijzigde 'schaarbrief' van 1804 (Perk, 1842, p. LVI e.v.) mochten de Erfgooiers ieder tegen vergoeding ten hoogste 7 schaarbeesten (= een aantal koeien en paarden, geen varkens, ossen of "bullen!") op de meent weiden. Indien ze in gezinsverband samenwoonden met andere gerechtigden (het Erfgooiersrecht was erfelijk in de mannelijke lijn!) werd dat aantal gereduceerd. Weduwen behielden het volle schaarrecht van hun overleden echtgenoot.

	Eng-Eigenaren met een Erfgooiers-geslachtsnaam		waarvan op de Erfgooierslijst	3. Erfgooiers met grondbezit op de Eng
Agrariërs	30 %	34	38 %	25
Agr. met nevenberoep	4 %	4	1 %	1
Nijverheidspatroons	22 %	26	26 %	17
Wevers	4 %	4	6 %	4
Handel en verkeer	10 %	11	9 %	6
Maatsch. dienstverl.	5 %	5	3 %	2
Renteniers	8 %	9	3 %	2
Beroep onbekend	18 %	19	14 %	9
Totaal	100 %	112	100 %	66

Daarnaast mocht iedere Hilversumse gerechtigde 33 oude en 33 jonge schapen laten grazen op de heide. Ieder Goois dorp had de beschikking over een eigen stuk heide en meent, dat in het algemeen slechts gebruikt mocht worden door de Erfgooiers uit dat dorp.

De Hilversumse Meent was geen weidegebied van hoge kwaliteit. Grote delen stonden regelmatig onder water en zowel de schaarbrief van 1804 als Van Hengel (1875, p. 106) berichten ons over het op de Meent vermagerende vee. De heide werd voornamelijk gebruikt voor schapen, belangrijke mestproducenten. De gebruiksrechten bleken in een aantal gevallen slechts een aanvullende voorziening en zeker niet onmisbaar voor het agrarisch bedrijf: er waren minstens 15 boeren-eigenaren die geen Erfgooiersrechten hadden. Het aanvullende karakter van de gebruiksrechten blijkt ook uit het feit dat juist relatief veel Erfgooiers (zowel Erfgooiers op de lijst als dragers van een Erfgooiersachternaam) weiland bezaten. Alleen Hilversummers die weiland bezaten in de Kerkelanden blijken vaak geen Erfgooier te zijn. Erfgooiers die op de lijst voorkwamen hadden samen 66 ha weiland, de overige dragers van een Erfgooise achternaam 109 ha weiland, de anderen slechts 36 ha. We zagen al dat bij het driestland een dergelijk verschijnsel ook voorkwam. Juist de Erfgooiers bezitten de weilanden en driesten!

Ofschoon sommige Erfgooiers zelf weidegronden bezaten en de kwaliteit van de gemeenschappelijke weidegronden slecht was moeten we het belang van de gebruiksrechten niet onderschatten. Voor 75% van de op de lijst voorkomende Erfgooiers met grond op de Eng en 72% van de Eng-eigenaren met een Erfgooiersachternaam waren deze rechten belangrijk omdat zij zelf geen weilanden bezaten. Bij de kleine groep grotere bouwlandeigenaren domineerden de dragers van een Erfgooise achternaam: 42 van de 45 eigenaren met meer dan 5 ha bouwland op de Eng⁴⁷. Het merendeel van de Erfgooiers op de lijst en de dragers van een Erfgooiers-familienaam had echter minder dan 5 ha bouwland. Bovendien hadden de meeste in de lijst genoemde Erfgooiers helemaal geen grond: als zij iets wilden verbouwen moesten zij pachten. Juist voor deze categorieën zullen de gebruiksrechten, hoe inferieur de kwaliteit van de meent ook was, van groot belang zijn geweest.

HET GRONDBEZIT PER BEROEPSGROEP

De belangrijkste beroepsgroep, met de meeste agrarische grond (33,8%) onder de Hilversummers, waren de boeren. Bepaald niet alle boeren in Hilversum hadden grond. Schook (1895, p. 31) vermeldt dat er in 1807 70 boerenbedrijven binnen de gemeente bestonden, een aantal dat in 1870 met 10 was afgenomen. Helaas worden de

boerderijen in de OAT gewoon huizen genoemd. Voor de belasting werden ze voor het zelfde aangelsagen als andere huizen, zodat wij niet weten hoeveel boerderijen er in 1832 bestonden. De boerderijen buiten de bebouwde kom bestaan echter nog voor een groot deel. Op grond van een voorzichtige schatting kunnen we ervan uitgaan dat er ongeveer 13 op de Erfpagtslanden, Kerke-landen en heide lagen. Als wij er van uitgaan dat er in 1832 nog 70 boeren waren zullen er ongeveer 57 in het dorpsgebied gezeten hebben. Hiervan hadden er 40 eigen grond, en moesten er 17 al hun grond pachten. Ook sommige eigenerfde boeren met weinig grond zullen grond hebben bijgepacht.

Tabel 4 geeft een overzicht van het grondbezit bij de beroepsgroepen. Het bezit van de boeren bestond meer dan bij andere beroepsgroepen uit bouwland en weide. Bos, driestland en heide maakten echter een minder groot deel uit van hun bezit. Slechts 10 van de 40 grondbezittende boeren hadden driestland. Dit waren uitsluitend eigenaren van meer dan 5 ha bouwland op de Eng. Het bezit van weiland op de Eng (huiswei-

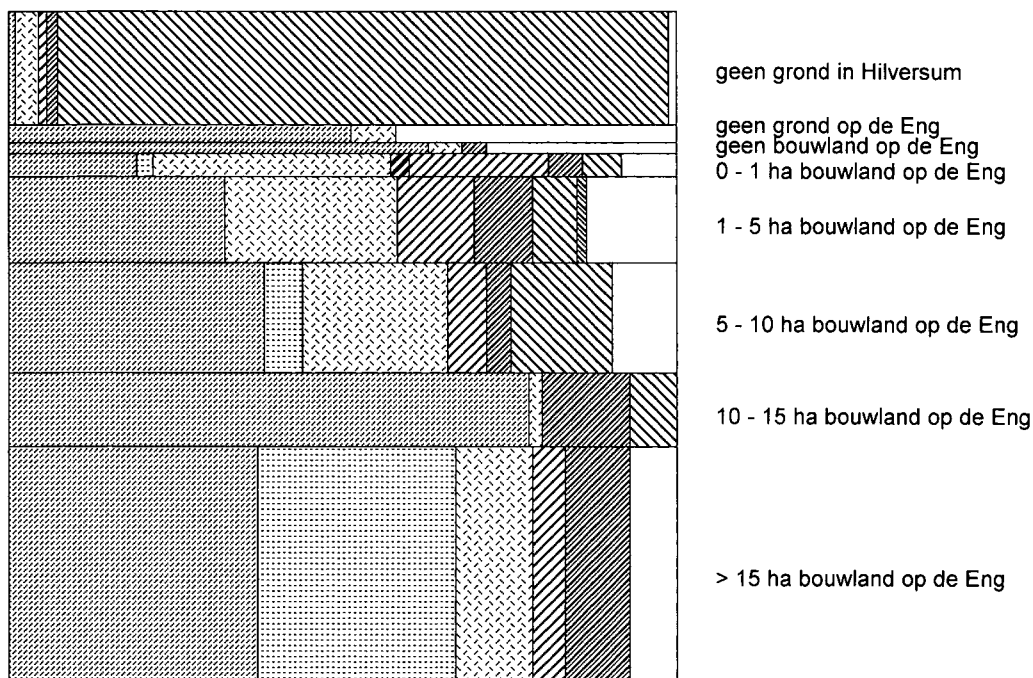
den!) staat los van de hoeveelheid bouwland die men bezit. Voor wei- en hooiland elders geldt dat hoe meer de boer aan bouwland op de Eng bezit, hoe meer hooi- en weiland hij elders heeft.

Uit tabel 4 blijkt ook dat het bouwland binnen het totaalbezit van de nijverheidspatronics, de maatschappelijke dienstverleners en vooral de renteniers een mindere plaats inneemt. Het bouwland is bij de weinige wevers die grond bezitten juist het enige soort grondgebruik. Driestlanden nemen, alhoewel ze een zeer gering oppervlak beslaan, toch bij de maatschappelijke dienstverlening en de nijverheid een grotere plaats in dan bij de boeren. Dit geldt ook voor bos.

Het weidebezit op de Eng is bij boeren belangrijker dan bij alle andere beroepsgroepen, met uitzondering van maatschappelijke dienstverlening. Dit laatste wordt veroorzaakt door de vele weiden die de gemeente Hilversum op driesprongen in de Eng heeft liggen. Het aandeel van het bezit van weidegrond elders is bij nijverheid en bij boeren ongeveer even groot, bij maatschappelijke dienstverlening echter het belangrijkste.

4. Samenstelling grondbezit van Hilversummers, ingedeeld naar enkele beroepsgroepen

	agr.	agr. m. nevenberoep	nijverh.	wevers	handel	maatsch. dienstv.	rente- niers
ENG							
bouwl.	61,9%	57,0%	42,6%	100%	71,8%	50,0%	18,2%
driest	0,7%	0,4%	2,2%	-	-	3,2%	0,2%
bos	2,2%	3,3%	6,5%	-	0,9%	6,4%	0,7%
weide	0,7%	0,2%	0,5%	-	-	0,5%	-
heide	-	-	0, %	-	-	2,1%	0,1%
overige	-	-	-	-	-	0,2%	0, %
ELDERS							
bouwland	0,4%	0, %	0, %	-	-	1,1%	0,7%
bos	0,7%	0,2%	3,8%	-	-	0, %	3,9%
weide	17, %	17,5%	16,8%	-	15,7%	27,6%	8,9%
heide	-	-	1 %	-	-	-	-
hooiland	15,8%	20,8%	26,5%	-	11,4%	8,5%	66,9%
TOTAAL	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Hooiland vindt men veel bij de vertegenwoordigers van de nijverheid, en vooral bij (enkele) renteniers. Kennelijk vormde het bezit van wei- en hooilanden een min of meer zekere bron van inkomsten. Deze verschillen staan in verband met de rol die het bezit van agrarische grond bij de beroepsgroepen vervulde. Het kan op het verpachten van grond als neveninkomen, zoals bijvoorbeeld bij instellingen en renteniers duiden, of op een ander bedrijfssysteem.

Van belang is ook de spreiding van het grondgebruik onder de beroepsgroepen en eigendomsklassen. Hiervoor verwijs ik naar de figuren 8 en 9. In figuur 8 is het grondgebruik weergegeven. Hieruit blijkt dat de boeren en boeren met nevenfunctie wel een belangrijk aandeel van het agrarisch areaal hadden, maar bepaald niet alles. De nijverheid neemt een belangrijke plaats in. Figuur 9 geeft de hoeveelheid personen weer die land met verschillend grondgebruik in eigendom hadden, per beroepsgroep en eigendomsklasse.

8. *Verdeling van de agrarische gronden onder Hilversummers naar beroepsgroep en eigendomsklasse (legenda zie figuur 9).*

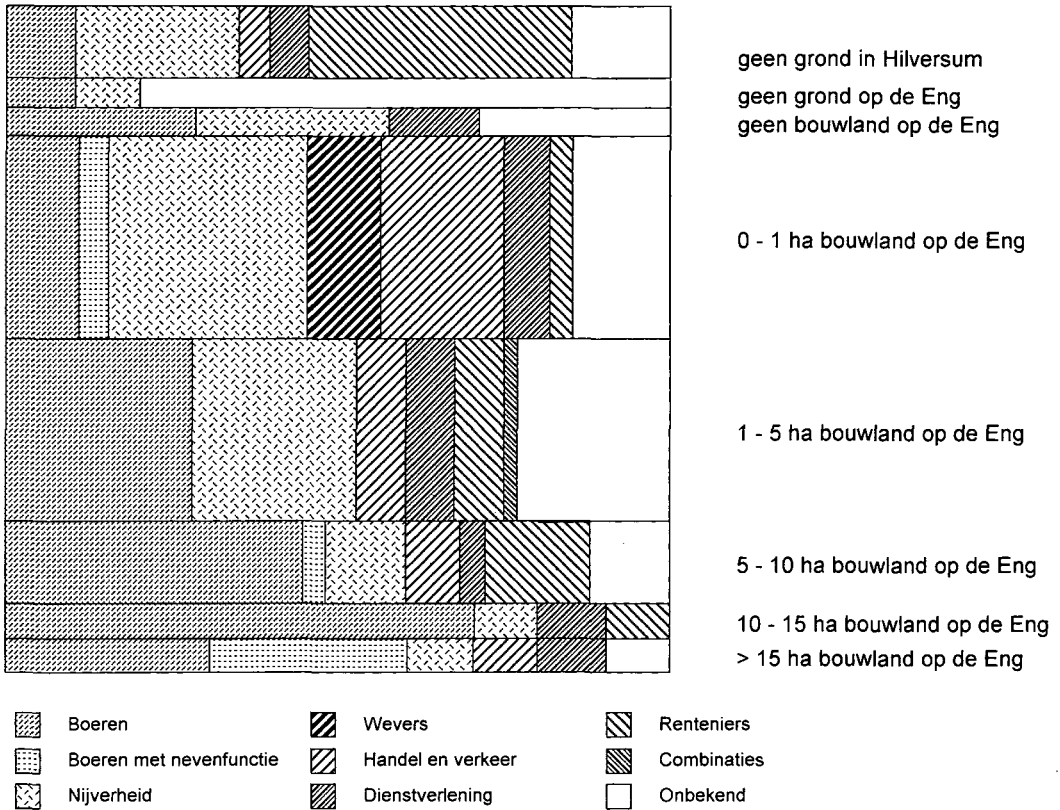
Numeriek waren de boeren minder belangrijk dan de andere beroepsgroepen.

Het is echter niet mogelijk om met deze gegevens een beeld te krijgen van de samenstelling van het agrarisch bedrijf per beroepsgroep: wij hebben geen gegevens over de pacht. Ook zijn de verschillen in de samenstelling van het grondbezit binnen een beroepsgroep soms groot.

CONCLUSIE

Bij de probleemstelling gingen wij uit van vier vragen.

1 *De ontwikkeling van landbouw en nijverheid.* Door de geschiedenis heen is er zowel een groei van de nijverheid als van de landbouw te constateren. De gelijktijdigheid van deze groei is niet altijd aan te tonen. Wel valt in de 17e eeuw een

9. Hilversummers met agrarische grond naar beroeps-
groep en eigendomsklasse.

periode van sterke groei in de nijverheid samen met een veranderde houding ten aanzien van heide-ontginningen. Een eventuele samenhang kan mogelijk verklaard worden door een wederzijdse afhankelijkheid: beoefenaren van niet-agrarische beroepen (waaronder de nijverheid een belangrijke plaats in nam) hadden de landbouw nodig als neveninkomen, de werkers in de landbouw verdienden bij in de nijverheid.

2 De samenstelling en de werking van het Hilversumse landbouwbedrijf en de rol van de gemeenschappelijk gebruikte gronden. Het was zonder voldoende bronnen onmogelijk een overzicht te

krijgen van het Hilversumse landbouwbedrijf. We moesten ons beperken tot wat we van de eigenaren weten, een naar verhouding slechts kleine groep met grote verschillen in bezit. Van belang voor de Hilversummers zijn vooral de Eng, de Meent, de Maatlanden en niet-Gooise gebieden zoals Eemnes en Loosdrecht. Er is geen of weinig interesse bij de Hilversummers voor de Erfpagtlanden, en slechts in geringe mate voor de Kerke-landen.

Over de grootte en de ligging van de percelen weten we dat de kleinere bezitters (voornamelijk uit de niet-agrarische beroepsklassen) vaak kleinere percelen hadden en dat hun grond meer verspreid lag. In tegenstelling tot hun rijkere dorpsgenoten hadden ze vaak ook geen weidegronden en hooiland, en waren ze vaak geen Erf-

gooier. Het bezit van weiderechten was absoluut geen voorwaarde voor het bedrijven van landbouw maar vergemakkelijkte alleen het verkrijgen van mest. Het bezitten of pachten van hooiland en weiland, het verbouwen van veevoer zoals knollen, aanvoer van mest van buiten en het gebruik van menselijke faecaliën waren kennelijk goede methoden om het gemis aan weiderechten te vervangen. Het aanvullende karakter van de gebruiksrechten blijkt uit het bezit van de rijkere Erfgooiers: deze bezaten naast hun Erfgooiersrechten ook, en mogelijk zelfs vaker dan anderen, weiland, hooiland en driestland. Gezien het gebrek aan weidegrond en het relatief groot aantal kleine eigenaren dat geen weidegrond had moet het gebrek aan mest wel een probleem zijn geweest.

Het Hilversums boerenbedrijf zoals beschreven in de literatuur (bijvoorbeeld Van Hengel, 1875) bestond uit akkerbouw (boekweit, winterrogge, knollen, aardappelen) en veeteelt (schapen op de heide, en vee voor de verkoop en voor de mest). Voor het in het voorjaar gekochte en in het najaar verkochte vee had men hooiland en ook weiland nodig. Naarmate men minder van de landbouw afhankelijk is zal de samenstelling van het agrarische bedrijf ook anders zijn geweest: hooilanden werden waarschijnlijk vrijwel alleen gepacht door boeren. Ook het voorkomen van driestland (voornamelijk bij de andere beroepsgroepen) zou kunnen berusten op een variëteit van de bedrijfsvorm. Zo hadden wevers alleen bouwland in eigendom. Er moeten verschillende bedrijfsvormen geweest zijn in Hilversum, afhankelijk van de mate waarin landbouw als neveninkomen diende. Het gebrek aan gegevens over de pacht bemoeilijkt verder onderzoek. Het agrarisch grondbezit van de Hilversummers die geen agrarisch (hoofd)beroep hebben vertoont wel een ander patroon, wat kan wijzen op verpachting (renteniers die hooilanden verpachten) maar soms ook een aanwijzing zou kunnen zijn voor een andere bedrijfsvorm.

3 *Wie gebruikten de grond?* Door het ontbreken van pachtgegevens is het onmogelijk te achterha-

len wie van de niet-agrarische grondbezitters zelf aan agrarische activiteiten deed of indirecte inkomsten ervan genoot in de vorm van pacht. Soms kan de beroepsgroep een aanduiding zijn: zowel de maatschappelijke dienstverleners (voornamelijk instellingen) als renteniers, 32 van de 193 Hilversumse eigenaren van agrarische grond in en buiten Hilversum met 28% van deze grond in bezit, zullen de meeste grond hoogstwaarschijnlijk verpacht hebben. Zowel boeren als ook anderen (wevers!) hebben waarschijnlijk gepacht. Agrarisch grondgebruik kwam waarschijnlijk bij alle beroepsgroepen voor.

4 *Wie bezaten en ontgonnen de grond?* Er was in 1832 in ieder geval totaal geen sprake van enige invloed van Amsterdammers en 's-Gravelands-Amsterdamse buitenplaatsbezitters op de Hilversumse Eng. Wel ontgon deze categorie eigenaren terreinen aan de rand van het Gooi, zoals de Erfpachtslanden. Over de ontginning van de Eng is weinig bekend. Bij de uitbreiding van de Eng tussen 1772 en 1832 (Uilenbergen) is de rol van de verschillende beroepsgroepen niet duidelijk. Wel hadden in 1832 agrariërs, renteniers en instellingen een onevenredig groot deel van deze gronden in bezit.

Over het *grondbezit* is meer bekend. Zoals we al zagen waren het niet alleen de boeren die grond bezaten. In 1832 had een relatief kleine groep de meeste agrarische gronden in bezit. Hiertoe behoorden bepaald niet alleen boeren, maar ook vertegenwoordigers van andere beroepen. De niet-agrarische beroepsgroepen namen zelfs een belangrijke plaats in. Met 48% van zowel de Eng als het overige agrarische grondbezit van Hilversummers in bezit van niet-agrariërs kan men spreken van een forse belangenverstrengeling van niet-agrarische beroepsgroepen met het agrarisch grondgebruik. Veelzeggend is ook het aandeel van niet-boeren in weiland, hooiland en driestland. Ook zijn er (zij het zelden) niet-agrariërs die hooiland huren. Niet-boeren hadden dus 'agrarische bijverdiensten'. Dat gold niet alleen voor de 'kleine man', maar ook voor fabriekers en andere meer welgestelden. De nijver-

heidspatrons zijn van deze niet-boeren de grootste beroepsgroep die of directe agrarische inkomsten hadden uit de produktie of indirecte inkomsten uit pacht. Wevers zijn vrijwel geen eigenaar van agrarische gronden, maar worden in de literatuur genoemd als pachter.

Ik heb de indruk dat het ontstaan van de Erfgooiersrechten, hét onderwerp bij uitstek van de publicisten over Gooise landbouw, in het verleden te vaak centraal heeft gestaan. Gezien de strijd van de Erfgooiers om erkenning van hun rechten is dit wel begrijpelijk. Voor de minder welgestelde Hilversummers, agrariërs zowel als anderen, zullen deze rechten wel degelijk van belang zijn geweest om het hoofd boven water te houden. Voor veel boeren waren ze echter aanzienlijk minder belangrijk. Het uitoefenen van landbouw in het Gooi zonder gerechtigd te zijn in heiden en meent was zeer goed mogelijk. Het is echter duidelijk dat er nog heel veel onbekend is over wie deze Erfgooiers waren en hoe zij hun rechten uitoefenden.

Daarnaast vormen de belangen van niet-agrarische beroepsgroepen bij de agrarische bestaansmiddelen (in dit artikel aangetoond voor Hilversum in de vorige eeuw) een onderwerp dat zeker meer aandacht zou moeten krijgen, niet alleen voor wat betreft de Gooise situatie, maar ook daarbuiten.

Agriculture and industry in Hilversum during the first decennia of the 19th century

Was there a relation between agriculture and other means of living in Hilversum (Gooiland, near Amsterdam) during the first decades of the 19th century? Textile industry was the most important means of living, agriculture came second. During the centuries before they both grew in importance, but the sources give no information as to whether their growth was simultaneous. Because most sources were lost the author used the oldest surviving kadaster (land registry), from 1832. Missing data about the profession of some proprietors were supplied by data from the Hilversum civil registration and notary records.

The landowners were classified by profession and by the amount of arable land they had on the Eng, the open field surrounding the town. The Eng itself was surrounded by heath, a common grazing area. Other agricultural lands were situated on the outskirts of it, like the Kerkelanden and the Erfpagslanden, owned largely by non-Hilversum proprietors, such as the Naarden church and rich Amsterdam merchants. Only a small part of the Hilversum inhabitants owned agricultural properties, most of them on the Eng. The Eng was nearly exclusively owned by Hilversum inhabitants. A part of them also owned meadows and pastures in surrounding villages like Eemnes, Blaricum, HuiZEN and sometimes the Kerkelanden. The communal grazing rights on the heath and Meent (common pasture), for a long time the most important subject of Gooiland historiography, are a very interesting part of the farm-economy. However, not all Hilversum inhabitants, farmers and others needed grazing rights to practising agriculture.

We know some things about Hilversum farms. Their aim was to grow rye and buckwheat for the market, potatoes for home consumption, and turnips for the cattle. Besides, young cattle were kept for the market and sheep were kept for the production of dung. Thanks to the kadaster, it is possible to tell something about the composition of the property of the different profession-groups. However, nothing is known about the amount of hired land, so it is impossible to say something about differences in the composition of the farms of the different profession-groups. According to the kadaster, more than half of the arable and other agricultural lands appeared to be owned by non-agrarians, like e.g. textile merchants. From other sources it is known that many weavers hired arable land on the Eng. Many non-agrarian inhabitants of Hilversum must have had subsidiary income from agriculture.

LITERATUUR

- AVEST, J.W. TER (1990). Het Hilversums bevolkingsregister van 1850. In: Hilversum anno 1850, pp. 20-34. Hilversum.
- BACKER, C. (1838). Iets over Gooiland, de ontginning

- van hetzelfde, en de regten van het Domein al eigenaars en der gebruikers. Amsterdam.
- BACKER, C. (1842). Verdediging van het regt der dorpsgemeenten in Gooiland op de heiden en weiden aldaar gelegen. Amsterdam.
- BERESTEYN, E.A. VAN (1972). Genealogisch repertorium, herzien door H. L. Kruimel. 's-Gravenhage.
- BIELEMAN, J. (1992). Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950. Meppel.
- ENKLAAR, D.TH. & A.C. DE VRANKRIJKER (1939-'41). Geschiedenis van Gooiland. Amsterdam.
- ERDEWIJK, B.A.M. VAN (1985). De afname van de huisnijverheid in Hilversum tussen 1850 en 1875. Nijmegen.
- ERDEWIJK, B.A.M. VAN (1989). De teruggang van de huisnijverheid in Hilversum tussen 1850 en 1875. Textiel-Historische Bijdragen 29, pp. 26-41.
- ENQUESTE 1494. Enquete ende Informatie upt stuck van den reductie ende reformatie van den Schiltaelen voertyds getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, ghedaan in den jaere MCCCCXCIII. Leiden, 1876.
- ERK, P.J.H. VAN (1927). De Erfgooierskwestie. Amsterdam.
- GRATAMA, S. (1905/06). Erfgooiersrechten. Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden 1905-1906, pp. 106-110.
- HEEK, C.L. (1906). De opkomst van de tapijtfabrieken in Hilversum. Hilversum. Gooisch Jaarboekje, pp. 37-62.
- HEEK, C.L. (1924). De textiel- en andere nijverheid. In: Gedenkboek Hilversum 1424-1924, pp. 474-490, Hilversum.
- HEKKER, R.C. (1943). De ontwikkeling van de Gooische hoeve. Oudheidkundig Jaarboek, vierde serie 12, pp. 47-59.
- HENGEL, J.F. VAN (1875). Geneeskundige plaatsbeschrijving van Gooiland. 's-Gravenhage.
- INFORMACIE 1514. Informatie up den staet, faculteyt ende gelegenthey van de steden en dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren die nyeuwe schiltaele, gedaen in den jaere MDXIV. Leiden, 1866.
- KOEMAN, C. (1963). Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850. Groningen.
- LAMME, J. & B. LAROO (1979). Hilversum rond de eeuwwisseling. Hilversum.
- LANGE, P.W. DE (1967). De ontwikkeling van het gebruik van toenamen in het Gooi. In: Mededelingen van de Vereniging van naamkunde te Leuven en de Commissie van naamkunde te Amsterdam 43, pp. 86-94.
- LANGE, P.W. DE (1974). De beroepsstructuur in 1811 van de volwassen mannelijke bevolking van Hilversum en enkele naburige gemeenten. Holland 6, pp. 202-224.
- LANGE, P.W. DE (1976). De geschiedenis van Hilversum in vogelvlucht. Tussen Vecht en Eem 6, pp. 1-22.
- LANGE, P.W. DE (1983). Schets van de geschiedenis van Hilversum van ca 1710 tot ca 1875. Hilversum. Publicatie 5 van de Hilversumse Historische Kring Albertus Perk.
- LANGE, P.W. DE (1990). Grepen uit Hilversums Historie van 900 tot 1800. Hilversum.
- LUDEN, E. (1931). Het Gooi en de Erfgooiers. Hilversum.
- LUDEN, E. (1924). Stad en Lande van Gooiland en de Erfgooiers. In: Gedenkboek Hilversum 1424-1429, pp. 155-165. Hilversum.
- LENNER, F. VAN (1903). Bijdrage tot de kennis der rechtstoestand der Erfgooiers. Amsterdam.
- MENSCH, E. VAN (1979). De tapijtindustrie in Hilversum. Textiel-Historische Bijdragen 21, pp. 35-51.
- MEYER, H.H.M. (1981). Het Tweede Blok. Holland 13, pp. 46-57.
- MEYER, H.H.M. (1984). Amsterdamse ontginningen in het westen van Gooiland, een bijdrage tot de historische geografie van een Goois grensgebied. Tussen Vecht en Eem 2, pp. 60-79.
- MOLSTER, F.A. (1888). De eigendom der gemeene heiden en weiden van Gooiland. Amsterdam.
- OLLEFEN, J. VAN & J. BAKKER (1795). De Nederlandsche Stads- en Dorpsbeschrijver. Amsterdam.
- PELGRIM, E.J. (1987). De ontwikkeling van de industrie in Hilversum 1830-1914. Hilversum.
- PERK, A. (1842). Verslag omtrent den oorsprong en den aard der gebruikregten op de heiden en weiden in Gooiland, byzonder in betrekking tot den vrag wie de geregtigden zijn tot dat gebruik. Arnhem.

- RAMAER, J.C. (1931). Het Koninkrijk der Nederlanden 1815-1931. Geschiedkundige atlas van Nederland, deel 14. 's-Gravenhage.
- ROESSINGH, H.K.E. (1965). Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw. AAG-Bijdragen 13, pp. 181-274.
- SEBUS, J.H. (1933). De Erfgooiers en hun gemeenschappelijk bezit tot 1568. Amsterdam.
- SCHOLTEN, F.W.J. (1989). Militaire topografische kaarten en stadsplattegronden van Nederland 1579-1795. Alphen aan de Rijn.
- SCHOOK, J.E.C. (1895). Hilversum van 1766 tot 1882. Hilversum.
- SIX, R.C. (1906). Lakenweverijen in Gooiland. Gooisch Jaarboekje, pp. 24-36.
- VELDHORST, A.D.M. (1991). Het Nederlandse vroeg-19e eeuwse kadaster als bron voor andersoortig onderzoek, een verkenning. Historisch-Geografisch Tijdschrift 9, pp. 8-27.
- VRANKRIJKER, A.C.J. DE (1947). Naerdinclant. 's-Gravenhage.
- WAGENAAR, J. (1750). Hedendaagsche historie of Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden 8: Holland. Amsterdam.
- ZANDEN, J.L. VAN (1985). De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914. Utrecht.
- land na de heideverdeling van 1843... van A. Perk..., vervaardigd door A. van Oosterhout en N. Nelemans'.
- 3 Zie onder meer Van Hengel (1875), Pelgrim (1987), De Lange (1967, 1974, 1976), Lamme en Laroo (1979), Van Erdewijk (1985, 1989) en Van Mensch (1979), die allen de nadruk leggen op de 19e eeuw. Door de publikaties van Ollefen (1795), Wagenaar (1750), Six (1906), Heek (1906), Schook (1895) en De Lange (1974, 1976 en 1990) hebben we een beeld van de textielnijverheid in de periode daarvoor.
 - 4 De belangrijkste is Perk (1842), die het onderwerp op basis van een omvangrijke hoeveelheid bronnen uitputtend behandelt. Daarnaast Backer (1838, 1842), Rinkel (1884), Molster (1888), Gratama (1912), Van Erk (1927), Luden (1931) en Sebus (1933). Enkele artikelen van mijzelf, gebaseerd op gegevens uit onder meer het Domeinarchief, handelen over ontginningen. Recent publiceerde Ter Avest (1990) nog cijfers over de Hilversumse agrarische beroepsbevolking
 - 5 Streekarchief Gooi en Vechtstreek; Oud-Archief Gemeentebestuur Hilversum nrs 276 en 278.
 - 6 Mededeling van de Archivaris van het gemeentearchief te Naarden en het Streek-Archief Gooi- en Vechtstreek; Archief N. H. Gemeente van Laren.
 - 7 Rijksarchief Noord-Holland; Gewestelijke Besturen (13) nr 385.
 - 8 Alle in het Streekarchief Gooi en Vechtstreek.
 - 9 Dienst Kadaster en Openbare Registers te Amsterdam en Utrecht
 - 10 Streekarchief Gooi en Vechtstreek; Oud-Archief Gemeentebestuur Hilversum nr 68.
 - 11 Streekarchief Gooi en Vechtstreek; Oud-Archief Gemeentebestuur Hilversum nr 67.
 - 12 Perk (1842), noot op p. 95. Albertus Perk was notaris, gemeentesecretaris en historicus en combineerde daarnaast op opmerkelijke wijze het secretariaat van Stad en Lande met het agentschap van Domeinen. Hij was als geen ander op de hoogte van Erfgooiers-zaken.
 - 13 Gemeente-Archief Huizen (nu streekarchief Naarden); Archief Stad en Lande van Gooiland; ledenlijst no 45.
 - 14 Rijksarchief in Noord-Holland, Grondarchief,

Noten

- 1 De auteur wil graag zijn dank uitspreken aan prof. drs J.A.J. Vervloet (Landbouwwuniversiteit Wageningen) voor de aanmoediging en steun die hij van hem mocht ondervinden, aan de Directie van de Dienst Kadaster en Openbare Registers die het raadplegen van de OAT mogelijk maakte, en aan de heren Kolstein en Karregat van het Kadaster te Amsterdam voor hun nuttige aanwijzingen. Dit artikel vormt een onderdeel van het proefschrift dat de auteur voorbereidt.
- 2 Zie onder meer 'Den nieuwe kaart van Gooilandt ...' van H. Post, uitgegeven door Reinier en Iosua Ottens (1732), 'Nieuwe kaart van het Baljuwschap van Gooiland, de Loosdregten, Mijnden, Hollands Loenen en Weesperkarspel, uytgegeven te Amsterdam bij Isaak Tirion, MDCCL, en 'Kaart van Gooi-

- Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels gemeente Hilversum Sectie H.
- 15 Onder de Eng versta ik hier alle agrarische gronden om en vooral ook in het dorp, de kadastrale secties E, F en G. Er lagen namelijk ook bouwlanden enz. op een dusdanige wijze binnen de dorpskom dat er moeilijk een grens tussen bebouwde kom en Eng te trekken valt.
 - 16 Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke Besturen (13) no 385. Over pacht zie ook Van Hengel (1875), p. 96.
 - 17 Algemeen Rijksarchief; Geniearchief H 50: P. A. Ketelaar, *De Hollandsche Waterlinie*, kaartblad het Gooi.
 - 18 Naar aanleiding van een proces dat de Amsterdamse koopman Hinlopen voerde over het gebruiksrecht stelde de Raden der Domeinen op verzoek van de Hollandse Staten in 1708 een onderzoek in. *Niemand (is) tot voorz. gebruik gerechtigd te wesen als Erfgoyers, herkomstig van mannelijk oir* concludeerde dit orgaan. Opmerkelijk is dat de Gooiers het zelf zelden zo pertinent stellen, waarschijnlijk omdat het bekend verondersteld werd. Van groot belang is echter het gezinsverband; Erfgooiers-weduwen hadden ook rechten, ongeacht hun afstamming. Zie Perk (1842) p. 70, en de schaarbrieven in de bijlagen en vooral de punten 6 tot en met 8 in de 'Laatste schaarbrief', pp. LVII-LVIII.
 - 19 De Lange (1976), pp. 9 en 13; De Lange (1990), p. 91.
 - 20 Goylandt met de nieuwe Limietschijding tussen Goylandt en het Sticht van Utrecht volgens de Conventie van 14 July A° 1719, door Justus van Broekhuysen. Nadruk door Waanders, Zwolle, 1992.
 - 21 Dit blad van Ketelaar's kaart van de Hollandse Waterlinie (Koeman, 1963; Scholten, 1989) stamt waarschijnlijk uit 1772 gezien de in vergelijking met de Eng wel zeer onnauwkeurig afgebeelde ontginning van het Corversboschgebied in de Erfpagtlanden. Met deze ontginning werd in 1772 gestart (Meyer, 1984).
 - 22 Algemeen Rijksarchief; Grafelijke Rekenkamer, nr 755 bis 11.
 - 23 Wagenaar, *Hedendaagsche Historie* (1750) p. 116-118. Van Ollefen & Bakker (1795), separaat Hilversum. Zie ook Heek (1906, 1924), Schook (1895) en Six (1906).
 - 24 De cijfers uit 1832 zijn verkregen door optelling van de gegevens uit de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels. De overige cijfers worden genoemd door De Vrankrijker (1947), p. 100.
 - 25 Streekarchief Gooi en Vechtstreek; Notarieel Archief Hilversum, 1829-36, 1830-38.
 - 26 Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke Besturen (13) nr 158, Arrondissementsbesturen.
 - 27 Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke besturen (13) nr 385.
 - 28 Zoals ook de navolgende agrarische gegevens uit 1813 is ook dit afkomstig uit het Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke Besturen (13) nr 158, Arrondissementsbesturen. Zie ook Bieleman (1992), p. 196.
 - 29 Staring, aangehaald door Van Zanden (1985), p. 168.
 - 30 In 1813 werden er op 50 ha knollen geteeld (RANH, 13-58). Het gewas had een lange traditie in het Gooi; in de 18e eeuw wordt het genoemd in de notulen van Stad en Lande (OAH 68, 1748 15-4) en is er sprake van een beambte die hoeveelheden knollen moest schatten, een 'knollenmeter' die in een huisje bij de Vaart woont.
 - 31 Bieleman (1992), pp. 196, 374, noot 269.
 - 32 Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke Besturen (13), Arrondissementsbesturen nr 158.
 - 33 Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke Besturen (13) nr 385.
 - 34 Rijksarchief in Noord-Holland, Gewestelijke Besturen (13), Arrondissementsbesturen nr 158.
 - 35 Evenals veel andere gegevens Rijksarchief in Noord-Holland; Grondarchief, Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels der gemeente Hilversum.
 - 36 Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Notarieel Archief Hilversum 1828-109.
 - 37 De meeste gegevens uit deze paragraaf zijn afkomstig uit het Rijksarchief in Noord-Holland, Grondarchief, Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels der gemeente Hilversum.
 - 38 Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Collectie Albertus Perk, nr 16.
 - 39 Leggers Eerste Gedeelte van de gemeenten Bussum, Laren, Blaricum, Huizen, Naarden, Muiden, 's-Graveland, Ankeveen, Kortenhoef bij de Dienst Kadaster te Amsterdam, en die van de gemeenten Eem-